

Навчальне видання

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Навчальний посібник

Авторський колектив:

С. В. Адамович (тема 1), О. Л. Апихтіна (тема 11),
Ю. В. Бондар (теми 1, 2, 14), П. Ф. Вознюк (теми 1, 2, 13, 15,
термінологічний глосарій (далі – ТГ)), А. Г. Гольцов (тема 8),
С. В. Долеско (ТГ), О. А. Корнієвський (тема 1, ТГ),
І. П. Лопушинський (тема 1), М. О. Мацелик (теми 2, 4),
І. М. Мищак (теми 1, 2, 3, ТГ), О. М. Міхатуліна (тема 1, ТГ),
В. В. Омельчук (вступ, теми 1, 2, 7, 12, ТГ), А. М. Подоляка
(тема 7, ТГ), О. М. Поповичук (тема 7, ТГ), В. А. Рубель (тема 6),
П. В. Сацький (теми 1, 2, 9, 10, ТГ), В. В. Утвенко (теми 1, 2,
5, ТГ), Л. В. Чупрій (тема 15), Е. А. Юрченко (тема 4, ТГ),
автор передмови Ю. С. Шемшученко

Редактор П. П. Гай-Нижник
Художнє оформлення О. В. Гай-Нижник

Підп. до друку 10.09.2015. Формат 70x100/16
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 50,87.
Обл.- вид. арк. 52,79. Наклад 700 прим.

Видаництво "Золоті Ворота"
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 3313 від 12.11.2008

Друк ФОП Ніколаєнко.
08292 м. Буча Київська обл. вул. Склязоводська 4.
Тел./факс: + 38 050 961 7127, 097 372 5298
E-mail: golden-gate@ukr.net

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Вступ.....	6
Модуль 1. ДЖЕРЕЛА ТА АНАЛІЗ НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ	
Тема 1. Стан наукового розроблення державного управління Стародавнього Сходу... 8	
Тема 2. Джерельна база державного управління Стародавнього Сходу	28
Модуль 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ТА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ	
Тема 3. Нормативно-правове забезпечення державного управління в країнах Стародавнього Сходу	46
Тема 4. Етичні засади державної влади та державного управління в країнах Стародавнього Сходу: загальні риси.....	65
Модуль 3. МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ	
Тема 5. Генеза державної служби в країнах Стародавнього Сходу	93
Тема 6. Регіональне та місцеве управління у державах Стародавнього Сходу.....	157
Тема 7. Управління сектором безпеки у державах Стародавнього Сходу.....	182
Тема 8. Державна політика у сфері міжнародних відносин на Стародавньому Сході	225
Модуль 4. УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЮ СФЕРОЮ ДЕРЖАВИ	
Тема 9. Економічна політика держав Стародавнього Сходу	277
Тема 10. Соціальна політика держав Стародавнього Сходу	348
Тема 11. Організація медичного забезпечення у державах Стародавнього Сходу	377
Модуль 5. УПРАВЛІННЯ ГУМАНІТАРНИМИ ПРОЦЕСАМИ	
Тема 12. Релігія у державній політиці Стародавнього Сходу	408
Тема 13. Ідеологія та етнорасова політика держав Стародавнього Сходу	461
Тема 14. Інформація у системі державного управління Стародавнього Сходу	491
Тема 15. Політика держав Стародавнього Сходу у галузі культури	527
Висновки.....	565
Термінологічний глосарій	571
Список використаних джерел і літератури.....	596

Соціальна політика держав Стародавнього Сходу

Засади формування соціальної політики держав Стародавнього Сходу і її особливості в Єгипті

Соціальна політика держав Стародавнього Сходу зумовлювалася специфікою формування державності в регіоні і її економічною базою. Здебільшого вона спрямовувалася на задоволення соціальних потреб суспільного прошарку, який заклав адміністративну базу державності, забезпечуючи ефективний визиск прошарку, який становив її економічну базу. Держави Стародавнього Сходу часто декларували як головну мету їх соціальної політики досягнення суспільної гармонії, що подекуди спостерігалось в Індії й Китаї.

Насильницький і деспотичний характер держав Стародавнього Сходу визначав особливості їх соціальної політики. Державна влада володіла правом розподіляти більшість виробленого продукту, зокрема й того, який лише буде вироблений, оскільки вона виступала організатором виробничих процесів. Лише державі належала функція розподіляти соціальні блага. Це сприяло забезпеченню її легітимності. Найбільш характерні приклади спостерігаємо в Стародавній Індії, де обов'язком володаря було примножувати багатства підданих¹, і Китаї, де на володаря покладалась функція ранжувати багатство².

Найважна соціальна політика держав Стародавнього Сходу зумовлювалася насамперед потребою мобілізації людських ресурсів для війни і виконання масштабних робіт загальнодержавного значення, оскільки поставала потреба надання гарантій винагороди і матеріального забезпечення мобілізованих та їх сімей. Деяко інакша мотивація у здійсненні соціальної політики була в Стародавній Індії та Китаї. Для держав цих регіонів характерна висока концентрація населення. Тому тут соціальна політика зумовлювалася потребою підтримувати суспільну рівновагу. «Книга правителя Шан» пропонує концепцію державної політики, яка мала поєднати мобілізацію ресурсів із забезпеченням суспільної рівноваги. Держава повинна була соціалізувати свою економічну політику, аби мати мобілізаційний ресурс для війська і водночас залучати широкі соціальні верстви для здійснення своєї політики, проголосивши їх заняття (землеробство і військово справу) найбільш пріоритетними для держави і фактично елітними.

Часто соціальна політика ставала інструментом забезпечення влади володарів або певного політичного режиму. Приклад цього бачимо у Стародавньому Єгипті у Перший перехідний період (XXII ст. до н. е.) у «Пророцтві Іпусера». Номади-азіати у ході нашествия цілковито зліквідували підвалини державного адміністрування, знищили архіви, які зберігали інформацію про податки і повинності, борги і судові справи, захопили сховища продовольства. Це дало їм змогу застосовувати політику соціального популізму для здобуття широкої соціальної підтримки своєї політики в Єгипті³. Характерним прикладом соціального популізму з метою залучення можновладцем на свою підтримку широкого загалу є діяльність царя Амурру Абдіаширти у XIX ст.

¹ Балаканда. Книга о детстве // Рамаана. — М.: Ладомир, Наука, 2006. — С. 15–16.

² Шу Цзин // Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. — Т. 1. — М.: Изд-во соц.-экон. лит. "Мысль", 1972. — С. 108.

³ Реченія Іпусера // Хрестоматія по історії Древнього Востока. — В 2 т. — Т. 1. — М.: Вышш. шк., 1980. — С. 46; Реченія Іпусера // Древний Египет. Сказания. Притчи [пер. И. С. Кацнельсон, Ф. Л. Мендельсон]. — М.: Совпадение, 2000. — С. 422–423.

до н. е. Цей володар підкорював сусідні міста Ханаана, провокуючи в них соціальну нестабільність шляхом пропаганди досягнення соціальної справедливості у результаті революції¹.

У Стародавньому Єгипті доби Середнього Царства при здійсненні державної політики наявне протистояння столиці й провінції. У ході нашествия номадів провінція стає соціально-економічною базою задоволення потреб загарбників. Останні прагнули протиставити експлуатовану країну сконцентрованому в столиці адміністративно-силовому апарату фараона. Столиця виступала єдиним острівцем стабільності в країні. Нестачею ресурсів вона також приводиться в стан смуги: *“Столиця схвильована нестачею. Усі прагнуть розпалити громадянську війну. Немає змоги чинити опір. Країна [Єгипет], її зв’язано бандами грабіжників”*. Єгипет періоду Давнього і Середнього царства виступає характерним прикладом політики забезпечення функціонування силового та адміністративного апарату держави, сконцентрованого у столиці, за рахунок експлуатації провінції. Відбувся перерозподіл ресурсів від регіонів до центру.

Ключове значення у здійсненні державою Єгиптом періоду Давнього і Середнього царств соціальної політики відіграло регулювання питання власності. В умовах смуги виявлялося, що держава є єдиним гарантом права власності. Відповідно з її ослабленням загарбники перебирали цю функцію держави на себе: *“Погляньте: той, хто не мав свого хліба, [став] власником засік. Споряджено його комору власністю іншого”*². Силовий апарат держави виконував функцію захисту власності окремих соціальних прошарків у царстві. Номади заклали основи перерозподілу власності, завдяки чому створили для себе соціальні умови державотворення.

Соціальна політика Стародавнього Єгипту спрямовувалася здебільшого на забезпечення силового та адміністративного опертя влади. Хоча у період Давнього царства фараон дбав, зважаючи на соціально-політичну доцільність, і про забезпечення соціальними умовами представників інших суспільних прошарків. Цар наказав затримати поселенця, який скаржився йому на зловживання сановника: *“Слід, однак, потурбуватися про засоби до існування для нього [поселенця — Авт.], дружини і дітей, адже кожен із цих поселенців приходить [у Єгипет] лише тоді, як у його домі не лишається засобів до існування”*³. Поселенці з оази прибували до земель, господарське життя на яких не контролювала адміністрація фараона. Відповідно, фараон був зацікавлений, аби його владу визнавали поселенці не контрольованих ним оаз. Турбота про них була інструментом розширення меж і зміцнення царської політичної влади.

Царська адміністрація на підконтрольних землях здійснювала централізований розподіл ресурсів, необхідних на утримання підданих. Про таку централізацію свідчать рельєфні зображення доби Давнього царства⁴ і свідчення Геродота щодо забезпечення продовольством працівників, мобілізованих на будівництво піраміди⁵.

Основним інструментом державної політики у всіх сферах життя від періоду Давнього царства лишалося військо, як свідчить нам “Повчання Геракліопольського царя своєму синові Мерикара”: *“Закликай на службу твоїх юнаків, і полюбить тебе столиця. Примножуй своїх прихильників із числа юнаків призовного віку. Дивись, твої міста*

¹ Циркин Ю. От Ханаана до Карфагена / Ю. Циркин. — М.: Астрель; АСТ, 2001. — С. 65–66.

² Речення Ипусера. — С. 46–47.

³ Обличення поселення // Сказки и повести Древнего Египта. — Л.: Наука, Ленинградское отд., 1979. — С. 43.

⁴ История Древнего Востока [под ред. В. И. Кузищина]. — М.: Высш. шк., 2003. — С. 34.

⁵ Геродот. Геродота турійця з Галікарнасса “історій” книг дев’ять що їх називають музами. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 116.

повні нового підкріплення. Вже 20 років, як юнаки насолоджуються, слідуючи лише за своїми бажаннями; виходить [із дитячого віку] один призовний вік за другим, але і у [віці] воїна новобранець зайнятий собою...; які воюють за нас — старих, із [лав] яких я набирав [воїнів] іще за моєї коронації. Збагачуй твоїх вельмож, звеличуй..., примножуй юних воїнів твоєї варті, які споряджені списками [робітників], пожалувані ріллею, наділені худобою”¹.

Система державної влади трималася на військовій силі і ніби наново виникала з новим фараоном, дублюючи принципи державної політики, здійснюваної його попередником. Заклик царя своєму спадкоємцеві набирати до війська молодих людей засвідчує соціальне розшарування за віковим принципом у Єгипті періоду Середнього царства. Правитель сам набирав після коронування до війська молодих людей свого віку. Кожен цар формував військо фактично із своїх однолітків (покоління) заради того, аби забезпечити свою владу. Кожен новий цар підтверджував свою владу військовим шляхом, переконаючи підвладні землі у необхідності сплачувати йому данину. На це вказує положення про “споряджених списками”, тобто, платників податків. Цар примушував сплачувати йому податки силовим шляхом. За це його новобранці отримували право збирати податки на своє утримання. У цьому полягало збагачення вельмож. Збільшення війська прямо залежало від збільшення примушених сплачувати податки. Були й інші способи стимулювання воїнів царем, зокрема забезпечення їх орними землями і худобою. “Списки” надавалися воїнам поряд із наділенням їх орними землями та худобою. Збирання данини було прерогативою царя і вельмож. Цар особисто адміністрував певну кількість поселень, зокрема столицю і “його місто”, з яких набирав собі військо. Саме воно мало проводити його політику, зокрема військову, адміністративну та економічну. Водночас цар наставляв свого спадкоємця, аби той захищав і старше покоління призовників.

Головний принцип, без якого фараон не зможе мати сильної соціальної і політичної опори, викладено так: *“Незможний сіє незгоду у війську... Поклади цьому край, (надаючи) визначене йому харчування, коли молодь охоплює лют, надавай (продукти) для кухонь”*. Цар повчав свого спадкоємця, що, аби військо було боєздатним і відданим цареві, слід надавати йому належне забезпечення. Тому економічна політика держави спрямовувалася на максимально ефективне вилучення ресурсів для утримання війська, яке служило соціально-політичною опорою влади фараона.

Реалізація головного принципу державної політики зумовлювала потребу у надійному державному апараті. Тому цар повчає свого сина: *“Шануй твоїх вельмож, даруй достаток твоїм людям; укріплюй [тим самим] свої кордони і [людське] ставлення до тебе; добре творити для майбутнього. Шануй життя далекоглядного, а самовпевненість обернеться на страждання; спонукай своїх добрим норомом, аби вони вступалися [за тебе]! Нікчемний [володар], який бажає сам володіти (усім в) країні...; жадібний, коли володіють інші, — це безрозсудний. ...Не можна володарю Обох Земель володіти тим, що належить мільйонам людей...”*². Ця настанова яскраво ілюструє політику царя Єгипту в сфері управління економікою, вказуючи спадкоємцеві престолу на неможливість для царя володіти тим, що належить мільйонам, а також вказує на порочність жадібності.

Під *“тим, що належить мільйонам”* ми можемо розуміти засоби виробництва, тобто землю, ресурси Нілу тощо. Цим мотивується шанування вельмож і дарування достат-

¹ *Поучение* Гераклипольского царя своему сыну Мерикара // Хрестоматия по истории Древнего Востока. — В 2 т. — Т. 1. — С. 33.

² *Поучение* Гераклипольского царя своему сыну Мерикара // История Древнего Востока. Тексты и документы: Учеб. пособие [под ред. В. И. Кузицина]. — М: Высш. шк., 2002. — С. 17–18.

ку людям “твоїм”. Під “твоїми людьми” слід розуміти соціальне та військово опертя фараона, яке мало тримати в покорі народ. Цим самим відбувалося зміцнення держави, укріплення її кордонів і прихильності людей до царя. Укріплення кордонів було можливим за умови прихильності людей, які на місці підтримували порядок і могли організувати опір ворогові, утворюючи управлінську вертикаль влади. Скороминучість життя пояснює безглуздість жадібності. Цар належав Осирісу тілесно, але його політика належить вічності.

Тому цар радив своєму синові збагачувати сановників: *“...і вони будуть дотримуватися твоїх законів. Багатий власним домогосподарством не буває пристрасним, володар майна не буває нечесним. Неїмущий не може говорити як належить; хто говорить “о, якби я (мав)” не буває безпосереднім, оскільки він пристрасний до володільця його мзди. Величний той великий, чий величчя великі; цар, який має почит, — це переможний, (істинно) знатний — це багатий своїми вельможами. Кажі маат у власних володіннях, і будуть благоговіти перед тобою вельможі, що відають країною; коли про божественного володаря свідчить праведність серця, відомства палацу навіюють блаженство околицям”*¹. Майбутній цар мав наділяти своїх вельмож правом розпоряджатися отриманими доходами, відданими у довірених їм номах. Наявний принцип умовного землекористування. Отримавши собі у право розпоряджання доходи від ному, вельможі не будуть прагнути до зловживань щодо частки данини та привілеїв царя (мздою). Справді багатий цар багатий своїми вельможами, тобто якщо вельможі зацікавлені в ефективності збирання податків на місцях, і цар отримує більші надходження, а зацікавити їх можна, надавши автономію у їх збиранні.

Уявлення про соціальну складову фіскальної системи Стародавнього Єгипту доповнює поема “Уславлення Нілу”. Ця поема присвячена опису значення річки для держави. У разі нерозливу Нілу починаються смути. Їх причинами міг бути опір фіскальній політиці держави в умовах, коли норми вилучення врожаю були фіксованими². Ця фіксованість обсягів натуральних податків могла забезпечити регулярне забезпечення держави ресурсами для утримання війська і адміністративного апарату. Держава для забезпечення собі стабільного постачання ресурсів від підданих мала встановити стабільність і прозорість фіскальної політики.

У період Нового царства соціальна політика набула особливого характеру. Фараон, на відміну від попередніх періодів історії Стародавнього Єгипту, не мав інструментів глибокого контролю виробничих процесів у державі. Біблія нам ілюструє особливості соціальної політики фараона Нового царства на прикладі діяльності його вельможі Йосифа, якого, за біблійною легендою, було продано в рабство до Єгипту.

Відстежимо джерело виникнення безроздільного деспотизму фараона: *“для чого нам гинути на очах твоїх, і нам і землям нашим? купи нас і землі наші за хліб, і ми з землями нашими будемо рабами фараону, а ти дай нам насіння, щоб нам бути живими і не вмерти, і щоби не спустошилися земля. І купив Йосиф усю землю Єгипетську для фараона, тому що продали єгиптяни кожен своє поле, бо голод долав їх. І дісталася земля фараону. І зробив він народ рабами від одного кінця Єгипту до іншого”*³.

Гарантія стабільності, як політичної, так і економічної, та страхування фараоном життя його підданих (на випадок голоду, неврожаю, стихійних лих тощо) мали наслідком перехід власності населення країни під владу фараона, а також право для нього віль-

¹ Там само. — С. 18.

² Восхваление Нила // Древний Египет. Сказания. Притчи. — С. 438.

³ Біблія. — Кн. Буття. — Гл. 47. — Ст. 18–22 // Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. — К.: Вид. Київської Патріархії УПЦ КП, 2004. — С. 54.

но розпоряджатися долею підданих. Суттєвою є згадка про жерців та їх землі: *“Тільки землі жерців не купив [Йосиф], тому що жерцям від фараона виділена була ділянка, і вони годувалися зі своєї ділянки, яку дав їм фараон; тому й не продали землі своєї”*¹. То ж фараон мав право на викуп лише приватновласницької землі, а землі, пожалувані ним, під таке право фараона не підпадали і вважались відчуженими остаточно і безповоротно.

Забезпечення соціально-економічної політики фараона було гарантією його політичної влади: *“І сказав Йосиф народу: ось, я купив тепер для фараона вас і землю вашу; ось вам насіння і засівайте землю; коли будуть жнива, віддавайте п'яту частину фараону, а чотири частини нехай лишаться вам на засівання поля, на прогόδкування вам і тим, хто у домах ваших, і на їжу дітям вашим. Вони сказали: ти врятував нам життя; нехай знайдемо милість в очах господаря нашого і нехай будемо рабами фараона”*². Це розкриває сутність соціально-економічної політики єгипетського фараона в його володіннях. Свою владу він здійснював як завойовник, який має потребу у встановленні системи вилучення ресурсів. Це правитель здійснював і економічними методами, закупаючи продовольство і в подальшому роблячи хлібні інтервенції на ринок. За доби Нового царства фараон виступав як купець і інвестор, який здійснював відносини із суспільством на комерційних засадах, що зменшує його відповідальність перед ним, на противагу тому як було у період Середнього і Давнього царства, коли фараон здійснював централізований розподіл ресурсів між своїми людьми. Фараон прагнув концентрації земельних ресурсів, насамперед через викуп. Особливі соціально-економічні відносини базувалися на власності фараона і вельмож на земельні ресурси, отримані в результаті війни як трофей або куплені. Залежність простих єгиптян від фараона наставляла лише внаслідок їх переходу до стану залежності від нього і сплати на його користь п'ятої частини врожаю (оброку) або звертали до нього за отриманням послуги (арбітражу, захисту тощо). Влада фараона базувалася на його підприємницьких якостях і відносинах соціально-економічного характеру із храмами, які користувались імунітетами.

Соціальна роль окремих привілейованих і непривілейованих прошарків у період Нового царства розкрито в “Настановах писцю” доби XIX–XX династій (кінець XIV–початок IX ст. до н. е.). Люди, які займалися інтелектуальною працею та вели діловодство, мали особливе становище. Для них були відкриті можливості кар'єрного зростання і самореалізації на державній службі. Писець отримував регулярно подарунки від фараона, що є показником монополії держави на працевлаштування грамотних людей³. У школах писців навчаються переважно знатні люди. Держава прагнула до сакралізації грамотності і це забезпечувало їй управлінську монополію (облік доходів, податків тощо)⁴. У “Настановах” здійснюється характеристика основних професій в Єгипті. Писець, на відміну від інших професій, не ніс ніяких повинностей. Це свідчення непримусового характеру його праці. Примус був характерний для інших підданих фараонів, яких залучали до виконання загальнодержавних повинностей на зобов'язальних засадах, що засвідчує наявність посади наглядача⁵.

При здійсненні господарської діяльності в період Нового царства наявна приватна ініціатива. Так, перукар шукає містом, кого б поголити, каменяря погоджується на будь-

¹ Біблія. — Кн. Буття. — Гл. 47. — Ст. 22. — С. 54.

² Біблія. — Кн. Буття. — Гл. 47. — Ст. 23–25. — С. 54.

³ Наставление писцу // Древний Египет. Сказания. Притчи. — С. 429–430.

⁴ Там само. — С. 436.

⁵ Положение различных слоев населения Египта по школьным поучениям // Хрестоматия по истории Древнего Востока. — В 2 т. — Т. 1. — С. 105; Древний Египет. Сказания. Притчи. — С. 433.

яку роботу тощо. У містах здійснювалася підприємницька діяльність, яка не контролювалася державною владою. Саме місто здійснювало управління підприємництвом і господарською діяльністю своїх жителів, держава ж здійснювала на загальнообов'язкових засадах мобілізацію фахівців потрібних їй спеціальностей. Держава здійснювала регулярний соціальний моніторинг, аби мати точну інформацію про наявні трудові ресурси як кваліфіковані, так і не кваліфіковані.

Особливості фіскальної політики, яка мала яскраво виражений соціальний характер, ілюструють “Настанови писцю”. Селяни здійснювали свою роботу як вільні фермери, винаймаючи орну худобу і сплачуючи податки натурою. Врожай описувався писцем і збирачі збирали податки. Маємо виключно силові принципи відносин держави із найчисленнішим суспільним прошарком. Оподаткування у натуральній формі засвідчує, що держава накопичувала продовольчі ресурси задля забезпечення війська та працівників інших спеціальностей, які мобілізувалися державою за потреби. Писці не обкладалися податками, оскільки перебували на державній службі і мали утримання від держави¹. Вони приймалися на роботу силовою державотворчою інституцією — фараоном і його опертям — знатним прошарком. Писці не мали сплачувати за силові послуги держави.

Військо від часів фараона Тутмоса III (1490–1436 рр. до н. е.) формувалося шляхом залучення від народження дітей незалежно від походження. Вони вирощувалися як воїни на повному державному утриманні. Із цим було пов'язане збільшення фараоном потреб у залученні державою матеріальних і трудових ресурсів. Для знатних людей військова служба стає добровільною. Вони мали можливість стати писцями і нести державну адміністративну службу. Із збільшенням потреби в мобілізації ресурсів для утримання війська виникла потреба і в збільшенні державного апарату та витрат на нього. Військова реформа зумовила потребу в жорсткому обліку доходів підданих фараона, насамперед селян, аби мати можливість плановано і ефективно вилучати податки. Так, хлопчик стає слугою воїна, юнак — новобранцем, а дорослий — землеробом². Земельну ділянку, котра перебувала у власності землероба, слід заслужити військовою службою. Тому бачимо наділення рядових воїнів землею із державного фонду і переведення їх у прошарок селян.

Геродот, своєю чергою, подає нам інформацію про заходи держави з організації суспільно важливих будівельних проектів, з якої можна реконструювати соціальну складову їх здійснення. Так Мін, перший єгипетський цар, за свідченнями жерців, побудував захисну греблю біля міста Мемфіс. Ця гребля відіграла суттєву роль для Єгипту і в часи його перебування під владою Персії³. Функцією єгипетських фараонів було зведення об'єктів загальнодержавного значення. Для цього вони мали можливість здійснювати мобілізацію підданих. Подібні проекти сприяли покращенню господарського життя країни і, відповідно, кожного підданого, що давало право фараону на мобілізацію трудових ресурсів.

Розподіляючи земельні ресурси, фараон мав повне право здійснювати мобілізацію ресурсів заради захисту свого права розподілу ресурсів і результатів реалізації цього права, тобто, здійснювати захист усіх своїх підданих. Тому економіка Єгипту мала цілком військовий характер, зважаючи, що основною метою функціонування держави була війна і забезпечення обороноздатності країни. Маючи належні економічні важе-

¹ *Наставление писцу*. — С. 430.

² *Там само*. — С. 435.

³ *Геродот*. Геродота турійця з Галікарнасса “історій” книг дев'ять що їх називають музами. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 106.

лі, цар підпорядковував усе економічне життя держави забезпеченню боєготовності війська та створенню умов для мобілізації всіх ресурсів.

Страбон соціальну структуру Єгипту характеризував так: *“...єгиптян прославляють за те, що вони...належним чином використали родючий ґрунт своєї країни, правильно поділивши землю і здійснюючи турботу про неї. Адже вони, обравши царя, поділили народ на 3 класи: один клас вони назвали воїнами, другий — землеробами і третій — жерцями; останні відали священними справами, а два інших — людськими потребами, а саме перші — військовими справами, інші — всіма справами під час миру, обробляючи землю і займаючись ремеслами, звідки йшли доходи для царя. Жерці присвячували себе заняттям філософією і астрономією; вони були наближеними царів”*¹. Прошарок жерців Страбон виділяв так само, як і єгипетські джерела. Інша ситуація навколо виділених ним прошарків воїнів та землеробів. Землероби становили соціальну основу економічної системи країни, оскільки вони були джерелом податків та робочої сили. Землеробів Страбон згадав як тих, хто відав всіма справами в часи миру. Військові у державі переважували лише у військовий час. Бачимо достатньо мобільну соціальну систему, яка абсолютно не суперечить окресленій єгипетськими й іншими античними джерелами мобілізацію кожним новим царем свого війська і свого силового опертя як такого.

Для характеристики державної соціальної політики Єгипту періоду Нового царства є актуальним поняття *“зробити землеробом”*, яке вживається у документах. Вживається воно здебільшого щодо захопленого у полон раба. Тобто раба могли осадити у помісті як такого, що обробляє земельний наділ (аналог інституту колонів у Римі)². Часто можемо зустріти в охоронних документах для храмів, що храмові раби здійснювали працю без втручання з боку храмової адміністрації. Про це свідчить притча *“Правда і Кривда”*, у якій пастух виступає як розпорядник майна господаря³. Бачимо на прикладі привілею для храму, покарання за відведення пастуха храму на громадські роботи за умови втрат у довіреному йому стаді⁴.

Соціальна складова фіскальної системи в Єгипті у період Нового царства також мала характерні особливості. Податки збиралися у формі натурального оброку або відробітку у майстернях фараона чи відробітку із власним знаряддям праці (човном, наприклад, для рибальства чи перевезення). Так, пошкодження човна немха (простолюдина), який із цим човном виконував податкові повинності на користь фараона, спричинювало відшкодування цієї втрати немху винною стороною. Немхи становили особливу соціальну групу у Єгипті періоду Нового царства, маючи значний ступінь захисту свого майна з боку царської влади. Цей соціальний прошарок становили ремісники актуальних для царської влади професій. Вони фактично виконували державні замовлення, отримуючи для цього рабів від царя.

Фараон Хоремхеб вмотивовано скасував податок із судців сріблом, аби уникати корупції, і встановив смертну кару для тих місцевих князів та можновладців, які самовільно здійснювали судочинство.

Щодо міського населення фараони давнього Єгипту також намагалися здійснювати соціальну політику, аби забезпечувати собі лояльність населення у місті, де розмі-

¹ Страбон. Географія в 17 книгах. — М.: Наука, 1964. — С. 727.

² Письмо относительно розыска пропавшего раба // Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. — Л.: ИГЭ, 1960. — С. 169.

³ Правда и Кривда // Сказки и повести Древнего Египта. — Л.: Наука, Ленинградское отд., 1979. — С. 105–106.

⁴ Грамота защиты, дарованная фараоном Сети I храму “Удовлетворено сердце Менмаатра в Абидосе” // Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. — С. 147.

щувалася резиденція фараона. З цією метою вони проводили роздачі утримання із складів фараона¹, що забезпечувалося господарствами фараона.

Особливий характер мала державна політика щодо рабів як окремої категорії населення. У Єгипті періоду Нового царства здійснювався державний облік всіх рабів, включаючи храмових і приватновласницьких. Цим держава забезпечувала собі постійний контроль за трудовими ресурсами і їх статусом. Окремі документи регламентували звільнення раба. Царський слуга-рабовласник, звільняючи свого раба, брав на себе зобов'язання забезпечити його соціальний і майновий статус².

Соціальна політика Стародавнього Єгипту пережила складну еволюцію паралельно з економічною політикою. Держава у соціальній сфері пройшла шлях від централизованого розподілу ресурсів у періоди Давнього і Середнього царства, маючи право на повну мобілізацію військових і трудових ресурсів всіх своїх підданих, до регулювання у соціальній сфері, маючи обмежені можливості в управлінні господарськими процесами.

Особливості еволюції соціальної політики держав Стародавнього Межиріччя

Соціальна політика держав Межиріччя шумеро-аккадського періоду нам відома за уривчастими відомостями із джерел фольклорного характеру. Ці відомості дають підстави визначати її як споживацьку з боку царської влади. “Епос про Гільгамеша” нам характеризує царя Урука як такого, що *“не залишить батькові сина”*³. Йдеться про регулярні мобілізації царем чоловічого населення для військових походів. Цей підхід до людських ресурсів царства ставиться епосом йому за чесноту. На фоні грабіжницького характеру економіки міст-держав цього періоду бачимо споживацький характер державної соціальної політики.

Яскравого вираження соціальна політика в Межиріччі набуває за періоду III династії Ура. Царська влада цілеспрямовано обмежує своє втручання у господарське і общинне життя. Вона не втручалася у життєдіяльність общини і купецтва, усунувши від них побори, принаймні деякі, вказані в Законах Ур-Намму. Це розширило соціальну базу царської влади і забезпечило підтримку суспільством режиму царської деспотії. Царі III династії Ура здійснювали політику деспотії щодо власного земельного фонду і господарства та чиновницько-бюрократичного апарату. Стосовно більшості підданих — простолюду та купецтва державна політика мала ліберальний характер:

“У ці часи [до періоду правління III династії Ура — Авт.] поля було обкладено податком ніскум, над торговельним судноплаством було встановлено начальника моряків, над пастухом було встановлено того, який вилучає биків, того, який вилучає овець, того, який вилучає віслюків...”

Тоді Ур-Намму, могутній чоловік, цар Уру, цар Шумеру і Аккаду, могутністю Нанни, володар Града, за праведним велінням Уту, воістину встановив справедливість в Країні, воістину він вигнав зло, насильство й розбрат. Він відсторонив начальника моряків від торговельного суднопластва, того, який вилучає биків, того, який вилучає овець, і того, який вилучає віслюків — від пастуха й тим встановив свободу в Шумері й Аккаді.

¹ Указ Хоремхеба // Хрестоматия по истории Древнего Востока. — В 2 т. — Т. 1. — С. 100–102.

² Отпуск раба на свободу // Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. — С. 165.

³ “О все выдавшем” со слов Син-Лике-Уннинни, заклинателя. Эпос о Гильгамеше // Корда Ану сотворил небо. Литература Древней Месопотамии [пер. с аккад. и сост. В. К. Афанасьевой и И. М. Дьяконова]. — М.: Алетея, 2000. — С. 138.

...*Старшого садівника він поставив. Сирота не опинявся під владою багатого, вдома не опинялась [під владою] сильного, людина сикля не була [у владі] людини міни*"¹. Шумерські закони ілюструють основні напрямки соціально-економічної політики держави і межі здійснення її державною владою. Держава зорієнтована на отримання мита з торгівлі та податків із землеробів та скотарів. Навколо цих функцій держави за галузевим принципом формувалася апарат, який цілком відображав фіскальну політику держави (*"начальник моряків"*, *"той, який вилучає биків"*, *"той, який вилучає овець"* та інші фіскальні посади). Суть соціальних реформ Ур-Намму, які оспівано як справедливі, полягала у відстороненні "начальника моряків" від торговельного судноплавства. Держава усунулася від здійснення фіскальної політики у галузі торгівлі. Оскільки торгівля відбувалася на річках Тігр і Євфрат, бачимо спроби держави встановити свій контроль здириницького типу над торгівлею, що, як випливає із преамбули законів Ур-Намму, спричинилося до соціального протистояння в державі. Відповідно, тут можемо простежити формування державної соціально-економічної політики на найбільш ранньому етапі її формування. Також Ур-Намму відсторонив "того, хто вилучає биків" від власників худоби. Так держава прагнула здійснювати неконтрольоване і безмежне вилучення ресурсів у своїх підданих і змушена була йти на поступки, аби уникнути соціального вибуху.

За Третьої династії Ура держава здійснювала свою соціальну політику як антипод економічної, прагнучи здобути рівновагу між максимальним визиском населення і створенням для нього належних умов професійної діяльності. Так, контролюючи й фіскальні чиновники призначалися за нагальної необхідності й усувалися тоді, як царська влада відчувала потребу у здобутті собі соціальної опори.

У період царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.) у Вавилонському царстві соціальна політика зазнає змін. Держава більш активно починає регламентувати і регулювати економічні відносини. Тому потреба у масштабній мобілізації людських і матеріальних ресурсів для регулярних військових кампаній змушує її більш чітко регламентувати і засади соціальної політики. "Закони Хаммурапі" розкривають державну соціальну політику у Вавилоні.

Аналіз державної соціальної політики Вавилону потребує звернути увагу на соціальну стратифікацію суспільства. Держава визначала свою соціальну політику щодо окремих соціальних і професійних прошарків. Насамперед звертає на себе увагу поділ суспільства на авілумів (людей) і мушкенумів.

Дослідження поділу суспільства Вавилонії періоду Хаммурапі на авілумів і мушкенумів мали різні, часто суперечливі наслідки. *О. Герні* у своїй праці "Хаті" ототожнює мушкенумів із плебеями в Стародавньому Римі, а авілумів — з патриціями. Здебільшого мушкенумів розглядають як рабів, які були військовим трофеєм царя. Їх саджають на царські землі² як аналогів арнуваласів у Хетському царстві³. На цю думку дослідників наштовхує тотожність покарання за шкоду, завдану царському палацу і мушкенуму. В. Струве вважав, що мушкенумами стали колишні шумери, підкорені вавилонянами⁴. Авілуми, відповідно, були вільні люди. Джерела вказують на відносність соціального становища вільного і раба. Більше значення у визначенні соціально-правового стано-

¹ *Законы Ур-Намму // Хрестоматия по истории Древнего Востока. — У 2 т. — Т. 1. — С. 147.*

² *История Древнего Востока: Материалы по историографии. Учеб. пособие [сост. А. А. Вигасин, С. С. Соловьева, О. В. Томашевич; под ред. В. И. Кузицина, А. А. Вигасина]. — М.: Изд-во МГУ, 1991. — С. 54, 64.*

³ *Хеттские законы. § 40 // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/hett.htm>*

⁴ *История Древнего Востока: Материалы по историографии. Учебное пособие. — С. 65.*

вища тієї чи іншої групи в державі мала економічна та військова цінність її для царя. *М. Л. Гельцер* вказує, що поняття “мушкенум” акадською мовою означало “той, що падає ниць”¹. Це вказує на певну форму залежності цієї соціальної групи.

У Стародавньому Вавилоні держава мала повне право розпоряджатися життям своїх підданих, коли вони були винні у злочинах. Можливості для цього були за умови повної залежності цих людей від державної влади. Держава оцінювала економічно цей злочин більш як життя тієї особи. Як свідчить стаття: “Якщо “людина” вкрала або вола, або вівцю, або віслюка, або свиню, або човна, то, якщо це є власністю бога чи палацу, вона має сплатити в тридцятикратному розмірі, а якщо це є власністю мушкенума, вона має відшкодувати у десятикратному розмірі. На випадок, як злодій не має чим платити, його потрібно вбити”. Людина для держави мала цінність у разі наявності в неї певного матеріального статусу. Здійснити виплату встановленої компенсації людина могла, лише продавши себе в рабство. Особа, яка не мала належного матеріального статусу, не могла бути оцінена для держави у разі продажу її в рабство. Бачимо надзвичайно економічно прагматичний підхід держави у соціальній політиці.

Наявні суттєві обмеження економічних відносин Давньовавилонської доби: “Якщо людина придбає у сина людини чи раба людини або срібло, або золото, або раба, або рабиню, або вола, чи вівцю, або віслюка, чи будь-що без свідків або договору чи прийняла на зберігання, то ця людина — злодій, її належить убити”². Це засвідчує кланову систему суспільних відносин, оскільки під “людиною” мається на увазі глава роду. Саме він є повноправним членом общини і відповідальним за домогосподарство. Патріархальну родову форму землеволодіння та організацію ведення господарства вільних людей у Стародавньому Межиріччі свого часу підкреслювали провідні західні дослідники³, яким із марксистських позицій опонували радянські дослідники. Передбачено відповідальність за купівлю товару без належного оформлення операції лише у сина “людини” чи раба “людини”. Отже, “людина” — глава роду (клану) має право здійснювати продаж товару без договірної оформлення та свідків, а не мали на це права лише патроновані ним особи. Ця стаття передбачає захист державою системи клієнтно-патронних відносин, оскільки особи-патрони були опорою економічної системи, побудованої державою Хаммурапі. Право на купівлю цього товару мала право також “людина”, тобто особа, яка була у статусі патрона. Тільки він мав чим відповідати, на відміну від рабів чи “синів”. На продаж окремих товарів без договору накладалася категорична заборона, якщо його здійснювали не уповноважені особи. Це були товари важливого господарського і соціального значення, обіг яких, як бачимо, регламентувала держава.

Значення для держави обігу такого товару як раби нам засвідчують статті законів Хаммурапі: “15. Якщо людина вивела за міські ворота або раба, що належить палацу, чи рабиню, яка належить палацу, або раба мушкенума, або рабиню мушкенума, то ту людину належить убити.

16. Якщо людина сховає у своєму домі раба чи рабиню, котрі належать палацу чи мушкенуму, і не введе на заклич глашатая, то господаря дому слід стратити”. Характерно, що ці статті захищають право власності на рабів лише палацу (царя) і мушкенумів, причому санкція у цьому разі є однаковою. Натомість не бачимо захисту прав авілумів, прошарку суспільства, який оцінювався законами дещо вище як мушкенуми, щодо захисту життя авілумів діяв принцип “око за око”. Є підстави вважати, що майно

¹ Гельцер М. Л. Тамкар и его роль в Передней Азии XIV–XIII вв. до н. э. // ВДИ. — 1964. — № 2. — С. 11.

² Законы Хаммурапи // Хрестоматия по истории Древнего Востока. — В 2 т. — Т. 1. — С. 154.

³ Никольский Н. М. Община в Древнем Двуречье // ВДИ. — 1938. — № 4. — С. 72–73.

мушкенумів мало для царя однакову цінність з майном його палацу і було тотожним у соціальному значенні. Тому мушкенуми були патронвані царською владою. Більш складним завданням є визначення характеру цього патронату. Економічна база царської влади напряму залежала від становища господарства мушкенумів. Припустити їх цілковиту особисту залежність від царя складно, зважаючи на наявність у них права власності на майно і рабів. Тому цар, захищаючи майно мушкенума, фактично захищав свої доходи від нього.

Положення §§ 34–38 законів дають нам уявлення про становище “людини” (аві-лума) в суспільстві з огляду на її становище відносно таких суспільних категорій, як військовозобов’язані “редуми”, “баіруми”, а також економічної соціальної категорії “тих, що несуть податки”:

“(§ 34) Якщо сотник чи десятник забрав майно редума, пригнітив редума, віддав редума в найми, передав редума сильному в суді чи забрав подарунок, який цар дав редуму, то цей сотник чи десятник має бути убитий;

(§ 35) Якщо людина придбала із рук редума волів чи овець, яких цар дав редуму, то вона втрачає своє срібло;

(§ 36) Поле, дім і сад, котрі належать редуму, баіруму чи тому, хто несе податки, не можуть бути продані за срібло;

(§ 37) Якщо людина купила поле, сад чи дім, який належить редуму, баіруму чи тому, хто несе податок, то її документ має бути розбито, а своє срібло вона втрачає; поле ж, сад чи дім вона має повернути їх попередньому володільцеві;

(§ 38) Редум, баірум і той, хто несе податок, не може відписати своїй дружині чи дочці нічого із поля, саду чи дому, які входять до складу його ільку, а також не може віддати їх за свою боргову розписку”¹.

Ці статті вказують, що в Вавилонії нерухоме майно могло продаватися, але не те, що належало редуму, баіруму і “тому, хто несе податки”. Відповідно, “людина” мала право на купівлю нерухомого майна лише належного іншій “людині” або мушкенуму. Причиною такої турботи царської влади про невідчужуваність майна редума, баірума і “того, хто несе податки” полягала, вочевидь в економічній і соціальній залежності від царської влади. Такі суспільні прошарки як мушкенуми, редуми, баіруми і “ті, хто несуть податки” здобули свій соціальний і економічний статус завдяки царській владі, а тому були в різній формі залежні від неї. Ільк було поняттям, яке означало умовне наділення нерухомим володінням осіб, які мали за умову цього володіння несення царської служби². Якщо ж військовозобов’язана особа уникала походу, відправляючи замість себе найманця, то вважалася крадієм царського майна, користуючись незаслужено своїм ільком³. У такому разі редума чи баірума мали стратити, а найманець отримував його ільк. “Люди” (авілуми) отримали свій соціальний статус за походженням. Тому їх ступінь соціальної залежності від царя був меншим і, відповідно, меншим був і ступінь захисту їх майна та життя.

Всі подарунки царя були пожалуваннями у користування і не могли бути відчуженими ні в результаті купівлі-продажу, ні начальником. Дані особи, редуми, баіруми і “ті, хто несли податки”, перебували у цілковитій економічній залежності від царя, оскільки відхід із царської служби передбачав втрату засобів виробництва. Це характеризує соціальну політику царя щодо конкретних професійних прошарків у державі, оскільки

¹ *Законы Хаммурапи.* — С. 155–156.

² *Никольский Н. М.* Община в Древнем Двуречье. — С. 76–77.

³ *Якобсон В. А.* Правовое и имущественное положение воина *gedum* времени I Вавилонской династии // ВДИ. — 1963. — № 2. — С. 131.

редуми і баїруми становили мобілізаційний ресурс для царського війська і, відповідно, за службу отримували від царя земельні пожалування. Наявне умовне володіння виробничими ресурсами за умови виконання службових обов'язків перед царською владою. Соціальна категорія “той, хто несе податки”, прирівняна до військовозобов'язаних редумів і баїрумів. Вони отримували засоби виробництва в умовне володіння за умови сплати ними податків цареві, а отже, мали повинність економічного характеру. Часто “тим, хто несуть податки” земельний наділ надавався один на багатьох і їх переміщали з одного наділу на інший. Під “тими, хто несуть податки”, слід розуміти осіб, які силоміць переселялися царською владою задля створення міст і поселень.

Наведена нижче ст. 32, у якій ідеться про порядок викупу редума чи баїрума із полону, передбачає зобов'язання держави здійснити викуп військовозобов'язаної особи із полону, що мало слугувати для неї соціальною гарантією. Зобов'язання компенсації сплаченого викупу покладалося на саму особу, храм її поселення і палац. У процедурі викупу не передбачалося участі общини. Тому, очевидно, що категорії редумів, баїрумів і “тих, хто несуть податки” не мали соціального зв'язку з общиною, будучи залежними від царської влади. Законодавчо їх було позбавлено економічного зв'язку з общиною заборонаю відчувувати і закладати отриманий від царя земельний наділ. Ці соціальні категорії могли поповнюватися за спадковим принципом, оскільки заборона передачі у спадок царського пожалування по жіночій лінії говорить про можливість передачі його у спадок по чоловічій лінії і водночас виключає можливість набуття права володіння тим пожалуванням у результаті шлюбу. Між цими соціальними категоріями населення держави і царем панували відносини “договірного” характеру.

Винятково цар та його адміністрація, у межах своїх повноважень, могли розпоряджатися економічною свободою підвладних цареві осіб (ст. 34 Законів). Поряд із перерахованими особами царської служби, які віднесено до категорії “людей”, у цій категорії ми бачимо такі суто економічні посади, створені за Хаммурапі, підпрошарок великих підприємців, як тамкари і надитуми, чия підприємницька діяльність також перебувала під патронатом царської влади. Відповідно, вони мали виконувати також і політичні функції, надаючи фінансову підтримку цареві у зміцненні його влади та соціального опертя — війська: “(§ 32) *Якщо тамкар викупив редума чи баїрума, який потрапив у полон в поході царя, і доставив його до його поселення, то, якщо в його домі є кошти для викупу, він сам має себе викупити; якщо в його домі немає коштів для викупу, його має викупити храм його поселення; якщо в храмі його поселення немає засобів для викупу, його має викупити палац; його поле, його сад і його дім не може бути віддано за викуп*”¹. Царська влада стимулювала тамкара, аби той здійснював викуп військовополонених, гарантуючи йому повернення витрачених коштів. Додатковим стимулом для тамкара мали бути й інші преференції від влади. Держава доби Хаммурапі здійснила соціалізацію великого підприємництва.

Особливу групу становили тамкари, яких більшість дослідників розглядають як царських торговельних агентів². Хаммурапі здійснив мобілізацію адміністративних ресурсів для управління господарськими процесами у своєму царстві із середовища приватних підприємців, які стали вести свою діяльність від царського імені і в інтересах царя.

Царський економічний патронат поширювався і на тамкара, на що вказує ст. 40: “*Надитум, тамкар і той, хто несе іншу службу, може продавати за срібло своє поле,*

¹ *Законы Хаммурапи.* — С. 156.

² *История Древнего Востока: Материалы по историографии.* Учеб. пособие. — С. 65, 59, 94.

свій сад і свій дім; покупець же має нести службу за поле, сад і дім, які він купує"¹. Земля, сад і будинок, які надано для управління царем тамкару чи службовцю, аби вони давали доходи царському палацу, залишаються прив'язаними до палацу і на них не поширювалося повне право власності. Їх відчуження можливе лише за умови збереження повинностей на користь царського палацу. Маємо додаткове свідчення, що у Вавилонії земля перебувала у статусі військового трофею царя і передавалася як пожалування або для отримання із неї доходу, в першу чергу в інтересах царського палацу (у формі концесії). У цей період існувала легальна форма купівлі прибуткових державних посад, щоправда, не маємо прямих свідчень, чи втрачав тамкар, надитум та інший службовець свій статус, продавши свою земельну ділянку. Ряд дослідників схильні вважати, що тамкари були лише торговельними агентами царських і храмових господарств і не виступали самостійно як великі підприємці². Але джерела чітко вказують, що тамкари були платниками податків цареві. Водночас правителі здійснювали захист діяльності тамкарів, які були "приписані" до їх держави, зокрема, у разі вбивства і пограбування тамкара Кархемиша в Угариті і, навпаки, якщо були знайдені вбивці, їх страчували, а викрадене повертали тамкарам міста, з котрого був загиблий тамкар. Якщо убивць не знаходили, держава виплачувала за вбитого тамкара компенсацію у 3 міни срібла. *М. Л. Гельцер* зробив висновок, що майно вбитого тамкара мало перейти до інших тамкарів із міста вбитого³. Ці тамкари мали продовжити справу загиблого. Для держави тамкар мав цінність як платник податків, а тому компенсація мала відшкодувати цареві недоотримані ним податки.

Основними напрямками економічної політики держави було створення підвалин для активної військової діяльності. З цією метою у царського палацу в розпорядженні був земельний фонд, з якого військовий стан забезпечувався земельними наділами на власне утримання. Як впливає із відповідних норм законів Хаммурапі, редуми та баіруми (військові стани) мали нести постійну службу в царських фортецях, а також брати обов'язкову особисту участь у військових походах царя (за неучасть особисто, а відправку замість себе найманця в похід редум чи баірум підлягав страті, а його дім і наділ мав взяти собі найманець⁴). Так забезпечувалася наявність постійного мобілізаційного ресурсу і обробленості земельних ресурсів у розпорядженні царської влади. Дім і поле військових не могли бути відчужені (продані чи віддані в оплату за викуп із полону). Викуп із полону вавилонського військового тамкаром (лихварем) мав здійснювати або сам військовий за срібло, або храм у місцевості його служби, або палац. Майно редума і баірума могло бути успадкованим його сином за умови несення ним військової служби. Законом передбачалося спадкування майна взятого в полон редума чи баірума, але не зазначено, чи могло спадкуватись нащадками майно військового на випадок його загибелі в поході.

Майно військового було розмежовано на те, яке йому дано царем, і нажите ним особисто. Продажу не підлягало надане царем. Централізація економіки Вавилонії була зумовлена її мілітаризацією. Саме існування держави забезпечувалося постійними війнами як самого Вавилону, так і сусідніх міст-держав, які було утворено шляхом насильницького осадження населення в міста і розбудови системи їх життєзабезпечення. Військовий стан підтримував порядок у містах держави. Його слід розділити на дві

¹ *Законы* Хаммурапи. — С. 157.

² *Гельцер М. Л.* Тамкар и его роль в Передней Азии XIV–XIII вв. до н. э. — С. 3–4.

³ *Там само.* — С. 8–9.

⁴ *Законы* Хаммурапи. — С. 155–156.

категорії — знать, представники війська, які створювали міста від початку спільно із царем і їх нащадки, а також військові поселенці-редуми і баїруми, які мобілізувалися із числа зігнаного на будівництво міста населення. Саме тут виникав поділ на авілудумів і мушкенумів. Майно мушкенума було менш захищене економічними санкціями від посягання, ніж майно авілума.

Спостерігаємо відсутність поняття общини і її участі у господарському житті. “За-кони Хаммурапі” встановлювали принципи взаємин як всередині визначених ними суспільних прошарків, так і між представниками різних суспільних прошарків. Тому держава повністю регулювала соціальні відносини через храми та командирів військових підрозділів і, крім того, діяло право потерпілої сторони самостійно застосовувати норми законів, встановлені царем. Вавилонське суспільство періоду Хаммурапі мало значний потенціал соціального саморегулювання. Царська ж влада здійснювала моно-польно розподіл земельних ресурсів та інших рухомих і нерухомих засобів виробни-цтва¹, що було важливим інструментом здійснення нею соціальної політики.

Яскравим прикладом соціальної політики, спрямованої на підтримку суспільного прошарку — опертя держави — військових, є “Середньоассирійські закони”. Згідно з ассирійським законодавством того періоду, особи, які перебували на службі у царя, в економічній залежності від царської влади, були під її економічним патронатом, на зра-зок давньовавилонської доби. Це ілюструє ст. 45 “Середньоассирійських законів”: *“Якщо жінку віддано заміж, але її чоловіка захоплено ворогом, а свекра чи сина у неї немає, вона має два роки залишатися вірною своєму чоловікові. Якщо протягом цих двох років у неї не виявляться засобів до харчування, вона має піти і оголосити про це. Якщо вона — при-писана [??] палацу, то ... [начальник??] її має її годувати, вона має працювати на нього. Якщо вона — дружина хунпу, то його ... [командир??] має її годувати, а вона має пра-цювати на нього. А якщо її чоловік ніс у своєму общинному поселенні повинність за поле і дім, вона має піти і оголосити суддям так: “Мені нічого їсти!” Судді мають запитати старосту і старійшину общинного поселення і, оскільки він ніс повинність за поле в цьому общинному поселенні, слід видати їй поле і дім для її утримання на два роки і передати їй. Вона має там жити, і їй мають написати табличку. За два роки вона може осели-тися з новим чоловіком за своїм бажанням, і їй мають написати табличку, як вдові”*. Бачимо особливу економічну роль жінки в регламентуванні державою соціальних від-носин між своїми підданими. Держава здійснює соціальний захист жінки воїна, який несе військову службу на користь царя і потрапив у полон. Водночас захищено право воїна на створення сім’ї, реалізація якого, безперечно, дає цареві потомство і збільшен-ня вірних йому у службі підданих. Але лише протягом двох років після закінчення того періоду жінка може вийти заміж знову. Тут ми бачимо систему організації виробництва в Ассирії та фіскальної політики.

Земельна власність була двох типів — царська, доходи від якої йшли на утримання царя, і общинна, доходами від якої розпоряджалась община, а також бачимо приватне землеволодіння, на яке мали право представники привілейованого стану. Земельне во-лодіння було прикріплене до підданих чоловічої статі і тих, що несли царську службу, якщо це, безумовно, не общинне володіння. Спостерігаємо наявність людей, які при-писані до царського палацу, і жінка, якщо її чоловік був приписаний до палацу, має бути на утриманні у його начальника (очевидно, управителя помістя) і працювати на нього. Цар віддавав палацове землеволодіння в повне управління начальникові на за-садах володіння, очевидно, за відрахування на користь палацу. Якщо ж жінка є дружи-

¹ *Никольский Н. М.* Община в Древнем Двуречье. — С. 75.

ною хуппу (воїна), передбачено утримання її командиром того воїна, на якого вона має працювати. Командир мав помістя із господарством, за рахунок якого мав надавати утримання підлеглим, зокрема, у випадку із самотністю жінки в разі полону її чоловіка. Земельне володіння було і в руках у військової знаті, зокрема, для утримання їх підрозділів і на засадах, аналогічних з управителями палацовими помістями.

В середовищі общини відбувалося соціально-економічне розширення. За отримання в ній володіння несли повинність на користь общини. Жінці надавалися на 2 роки будинок і володіння, аби вона несла повинність на користь общини. Досить складна система органів управління соціально-економічними процесами. Судді, окрім арбітражних, виконували функції забезпечення законності і дотримання прав. Це засвідчує поєднання в Ассирії суддівських і прокурорських функцій. Судді призначалися царською владою. Общиною управляли колегіальні органи, а на її чолі стояв староста.

Ст. 45 говорить: *“Якщо потому її чоловік, який був відсутнім, повернувся в країну, він може забрати свою дружину, яка знову вийшла заміж. Він не може вимагати дітей, яких вона народила новому чоловікові, лише новий чоловік може їх забрати. Поле і дім, які були продані за повну ціну заради її прохарчування, він, якщо він не вступає знову на царську службу, може викупити за ту саму ціну і забрати. Якщо він не повернувся, помер в іншій країні, цар може віддати його поле і дім, куди захоче”*¹. Земля в державах Межиріччя вважалася військовим трофеєм царя і тому її обіг було обмежено. Вона розподілялася для обробітки за данину групам поселенців, які утворювали общину з її органами управління, а також тим, хто був на царській службі для їх утримання. За особою, яка перебувала в полоні, зберігалось право на земельний наділ як у разі її повернення на царську службу, безоплатно, так і в разі, якщо вона не вступала на царську службу, за викуп. У підданих ассирійського царя не було можливості отримати повне право власності на землю, оскільки були обумовлені випадки анулювання операцій її купівлі-продажу. Такі ситуації вмотивовано потребами царської влади в забезпеченні людей, які перебували на службі у царя, як у випадку із полоненим, який повернувся і вступає на царську службу.

Соціальна політика держав Межиріччя зумовлювалася здебільшого потребами мобілізації і контролю ресурсів державою. Зважаючи на політичне становище держав регіону вона еволюціонувала від прямого державного управління, як у Вавилоні періоду Хаммурапі, до заходів регулюючого характеру, як в Ассирії.

У Вавилоні халдейського періоду міста здобули собі самоврядний статус. Царська влада втратила інструменти здійснення соціальної політики та вступила у конфлікт із жрецтвом і купцями. Але перський цар Кір II перехопив соціальну ініціативу і, усунувши останнього халдейського царя Набоніда, проголосив соціальну спрямованість власної політики, яка полягала у мінімізації державного втручання в індивідуальну господарську діяльність, відмовившись від адміністративних і зберігши лише охоронні та арбітражні функції.

Соціальна політика у Хетському царстві

Хетське царство становило особливу модель державності Стародавнього Сходу. Становище людини в суспільстві пояснюється казуальним характером законодавства Стародавнього Сходу, яке фіксувало норми звичаєвого права. У Хетському царстві за вбивство вільної людини було передбачено компенсацію у вигляді передачі дому вби-

¹ *Среднеассирийские законы // Хрестоматия по истории Древнего Востока. — У 2 т. — Т. 1. — С. 201–202.*

того чотирьох голів (людей)¹. Це засвідчує цінність людини для держави лише в економічному виразі, як працівника. Вбивство людини (вільної чи раба) каралося компенсацією у формі надання працівника із врахуванням “моральної” шкоди². Суспільство було організовано на клановій основі, а вища державна влада мала доходи від отримання “данини” — внесків від родів-кланів. Вбивство купця карається винятково у грошовому еквіваленті³, що є свідченням цінності хетського купця для держави лише як засобу обороту капіталу і отримання податків. Так само оцінювалися завдання тілесної шкоди з позиції відшкодування втрати працездатності тією мірою, якою несла втрати община і, відповідно, недоотримувалися податки і повинності державою.

Цікавим є стимулювання збереження сталості статусу рабів. За повернення рабівтікача передбачено винагороду для того, хто повернув раба хазяїну. У разі втечі раба у “ворожу країну”, той, хто повернув раба, мав його залишити собі⁴. Це мало завадити поповненню населення ворожої держави і створити економічні засоби тиску на ворожу державу. Передбачено виплату компенсації за користування чужим рабом⁵. Для общин було встановлено фіксовані податки, а втрата робочих рук могла призвести до зриву виплати податків і виконання повинностей, за що передбачалося гарантування і компенсація. Раби у Хетському царстві мали право на володіння і розпорядження власністю, а також користувалися всією повнотою приватних прав (зокрема одружуватися). Вони мали право займатися діяльністю, яка їм надавала особисту вигоду, а також мати власний дім і родину, яка також користувалася всією повнотою приватних прав.

Власні особливості мала система землеволодіння і землекористування Хетського царства. Вся земля, придатна для обробки, перебувала у статусі власності держави — спільноти, оскільки була здобута в результаті завоювання і займанщини. Її обробка забезпечувалося шляхом заселення депортованими із “ворожих країн” людьми, які мали назву *арнуваласи*, і вони мали обробляти земельну ділянку, на яку саджалися царем⁶.

Держава, розподіляючи земельний фонд, визначала і становище особи щодо неї та зобов'язання. Серед головних зобов'язань підданого перед державою були *саххан* і *луциці*. Ряд дослідників розглядали *саххан* як військову повинність, а *луциці* як трудову, але Хетські закони чітко вказують на паралельну наявність *саххана* і *луциці* у категорії вільних людей і прив'язку *саххана* до земельного наділу, виділеного царем чи *куле*. Крім того, *саххан* є умовою наявності в особи земельного наділу, отриманого від царя. Також в однаковому становищі із власником *саххана* із Хатті був *арнувалас*, військовополонений, якого цар саджав на землю. Відповідно, військовополонений розглядався царем як потенційний мобілізаційний ресурс до його війська і отримував соціальне забезпечення. Інакшим було становище рабів, які не були здобуті як військовополонені, вони ставали повною власністю хазяїна і про їх становище хетські джерела говорять як про цілковито безправне⁷.

“Людина палиці” (людина посади) мала за собою *саххан* із привласненням доходів від тієї ділянки. *Саххан*, тобто земельну ділянку, яку обтяжені цим зобов'язанням вільні люди могли взяти на себе добровільно. Якщо не було бажаючих її взяти добровільно,

¹ Хеттские законы. § 1 // Там само. — С. 271.

² Хеттские законы. § 1–4 // Там само.

³ Хеттские законы. § 5 // Там само.

⁴ Хеттские законы. § 23 // Там само. — С. 274.

⁵ Хеттские законы. § 24 // Там само. — С. 274.

⁶ Хеттские законы. § 40 // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/hett.htm>

⁷ История Древнего Востока: Материалы по историографии. — С. 110.

цю ділянку мала обробляти община, за якою вона закріплена: “Якщо “людина посади” зникне, а їй виявиться (на заміну) людина саххана, і якщо ця людина саххана скаже: “Це — моя посада, і це — мій саххан”, тоді вона забезпечить за собою право володіти полем “людини посади”. Вона за законом буде обіймати цю посаду і має виконувати (відповідний) саххан. Якщо ж вона відмовиться від посади, то поле “людини посади” оголошується пустуючим і його будуть обробляти люди цього общинного поселення”.

Далі стаття передбачає: “Якщо цар дасть арнуваласа, то це поле мають віддати йому, і той має обійняти ту посаду”. З іншого боку, відбувається протиставлення “людини палиці” і “людини саххана”. Під “людиною палиці” мається на увазі особа, яка отримала поле у пожалування від царя, оскільки її поле у разі відмови від нього оголошувалося “пустуючим” і мало оброблятися общиною. А під “людиною саххана” виступає член общини, який отримав поле разом із членами общини і, відповідно, якщо не знаходилося бажаних взяти його для обробки серед общинників, воно вважалося таким, що від нього відмовилася община і переходило до царського земельного фонду. У законах Хетського царства чітко спостерігається, що *саххан* є землекористуванням із можливістю отримувати від нього вигоду для себе, сплачуючи данину цареві, і той *саххан* могла отримати і людина, яка була пригнана силою із завойованої землі. Нести *саххан* було зобов’язанням кожної особи, тобто кожен був зобов’язаний взяти поле із повинностями, які до нього додавались. До *саххана* додавалось зобов’язання *луци*, яке полягало у виконанні повинностей на користь держави.

У Хетських законах присутнє також поняття *луци* для *івару*. Воно означає суспільний статус особи. Очевидно, під *іваром* слід розуміти особу, яка отримує землю, що перебуває у статусі *саххан*. Тобто *саххан* передає в користування частину свого поля *івару* і володілець *саххана* (“люди із дому його батька”, оскільки в хетському суспільстві панували кланові відносини, то ж і земля ставала родовим володінням і *івару* фактично потрапляв до складу членів цього роду) має нести повинність *луци*, тобто маємо щось на зразок податку від суборенди. Якщо *івару* отримував усе поле, то *луци* мав нести він. Якщо ж *івару* буде надано частину поля *куле* (вочевидь якась суспільна інституція) або община, то той *івару* має нести *луци*. Земля, яка перебуває у статусі *саххана*, є вже заслуженою перед спільнотою і її репрезентатором — царем і її володілець, що обробляє сам ту землю, не мав нести *луци*, вже заслуживши повноправне користування земельною ділянкою. Якщо ж володілець *саххана* передавав частину своєї землі *івару*, то вже був не повністю задіяний на обробітку свого поля, а повинність *луци* мав нести. При передачі всього поля *івару* той займав фактично місце володільця *саххана* і мав нести *луци* у повному обсязі. Від *луци* звільнялася особа, отримавши землю в подарунок від царя і звільнення від *луци*. *Луци* накладався також на особу, яка купувала поле “людини палиці” повністю або отримувала його від *куле* чи общини. У разі купівлі частини поля особа-покупець *луци* не мала нести².

Особливу категорію становили *землекористувачі-хіпараси*. Це особи, які не мали права відчужувати свою власність і в них не могли нічого купити представники інших суспільних категорій, а також *хіпараси* мали нести *луци*³. *Хіпараси* могли бути об’єднаними в *тваканс*, який ніс відповідальність за правопорушення осіб тієї категорії, а судити їх мав цар⁴. Ці особи не мали права на особисту власність і тому не могли

¹ Хеттские законы. § 40.

² Хеттские законы. § 46 // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/hett.htm>

³ Там само. § 48.

⁴ Хеттские законы. § 49.

особисто нести майнову відповідальність. *Саххан* і *луцці* були прив'язані до земельної ділянки. Остання, у свою чергу, закріплювалася за домом, яким відповідав тримач (саханна і луцці) у майнових і кримінальних справах, розплачуючись людьми (у тому числі, як бачимо, не рабами за не рабів). Не залежно від кількості людей в домі *саххан* і *луцці* залишався сталим. Органом господарського управління була община та *куле*, яка здійснювала управлінські функції щодо тримачів земель під *сахханом* від початку. Були й інші органи управління господарським життям (вже згадані *тваканс*, які здійснювали управління *хіпарасами*) і адміністративні органи, які здійснювали управління землями царського фонду. Адміністрування ж виконання повинностей щодо держави і розподілу земель царського фонду, а також арбітражні функції у земельних спорах здійснювалися царською адміністрацією, яку становили представники знаті.

Поряд із особами, обкладеними повинностями *саххан* і *луцці*, були привілейовані стани, які становили соціальну опору держави і називалися "вільними". До таких привілейованих станів належали священнослужителі, які особисто були вільними від усіх видів повинностей, але їх нащадки, якщо не мали священничого статусу, мали нести *луцці*¹. Тобто діти священників були напівпривілейованим прошарком. Священне дерево біля будинку передбачало повне звільнення дому від повинностей. Напівпривілейованими були також особи, які обслуговували царські усипальниці, несучи лише *луцці*.

У Хетському царстві існувала також система царських привілеїв. Царі мали повноваження звільняти тримачів *сахханів* від *луцці*. Правитель звільняв від *сахханів* і *луцці* представників окремих професій в окремих містах, зокрема, ткачів міст Арінна і Циппа-лада було звільнено від несення *саххана* і *луцці*, від початку звільнялись і сам ткач і його нащадки, згодом звільнявся лише сам будинок ткача². Це було своєрідним протекціонізмом задля стимулювання розвитку важливого для держави виробництва. Привілеї мали окремі общини і народності, які входили до складу Хетського царства. Їх було обкладено повинностями на підставі рішення царя, оголошеного в *тулію*, що ті привілейовані племена також мають нести *саххан*, як і члени столичної общини Хатті³. Ці привілейовані общини мали привілеї, оскільки вони, на етапі створення Хетського царства, були активними учасниками цього і активно брали участь у завоюваннях та захопленні людей, необхідних для створення землеробських общин. За це вони отримали й привілеї, але на вимогу Хатті їх було також зобов'язано брати на себе *саххан*. Привілеями зі звільнення від *луцці* користувалися тривалий час мідники (майстри-металурги) і садівники. Це була державна підтримка професій, які мали велике значення для держави і зовнішньої торгівлі (садівники). Держава здійснювала свою політику в напрямку підтримки купців.

Хетське царство мало такі основні соціальні прошарки: військова аристократія, вільні люди, раби-повна власність хазяїна, міщани. Прошарок вільних людей мав зобов'язання перед царем на зразок кріпацьких і поповнювався за рахунок військовополонених. Міщани ж отримували від царя привілеї на зразок тих, які отримували цехи середньовічних міст від монархів. У цілому соціальна політика Хетського царства була спрямована на гармонійну мобілізацію всіх прошарків суспільства.

Соціальна політика Ізраїлю та Юдейського царства

У давніх євреїв до встановлення влади царів суспільні відносини було врегульовано релігійними інституціями. Релігійні інституції регламентували соціальну політику

¹ Там само. — § 50.

² Там само. — § 51.

³ Там само. — § 54–55.

племінного союзу євреїв та відігравали ключову роль у здійсненні соціальної політики царів.

Суттєве значення мала концентрація землі заради реалізації потреб племені. Наприкінці 1 тис. до н. е. вона стає особливо актуальною і регламентувалася положеннями Біблії. Земля, якою володів народ, мала продаватися лише в межах роду і операція купівлі-продажу зводилась до звичайної довгострокової оренди: *“Землю не слід продавати назавжди, бо Моя земля: ви прибульці і поселенці у Мене; по всій землі володіння вашого дозволяйте викуп землі”*¹. Кожному, хто продав землю, було гарантовано право її викупу. У разі відсутності такої змоги, право викупу переходило до родичів. Якщо ніхто із роду продавця землі не мав можливості викупити землю, у ювілейний рік через кожні 50 років вона поверталася власникові, який її продав: *“якщо ж не знайде рука його, скільки потрібно повернути йому, то продане ним лишиться у руках покупця до ювілейного року, а в ювілейний рік відійде воно, і він [попередній власник — Авт.] знову вступить у володіння своє”*². Біблією чітко регламентувалася ціна і вартість землі, яка мала обраховуватися від доходів, які ця земля давала, оскільки покупець і продавець тієї землі обраховував ціну, виходячи з необхідності у ювілейний рік її повернути продавцеві.

У єврейському племінному союзі, а згодом і державі виділилися два священницькі стани, які мали вирішальне значення у соціально-економічному житті народу і держави. Першого порядку були коени, яких набирали із нащадків брата Мойсея Аарона, і левити, яких набирали з нащадків роду Левія. Вони мали обслуговувати Храм, а спільнота мала їх утримувати. Після розподілу Мойсеєм здобутих у Ханаані земель із виходом з Єгипту між родами ізраїлевого народу левитам не дісталось окремих наділів. Вони мали годуватися при Храмі тим, що їм надавала як піднесення спільноти³. Фактично левити мали скласти суспільний прошарок, який не був би прив'язаний, як і коени, до власності. Це саме спостерігаємо у Стародавній Індії щодо прошарку кшатріїв⁴. Цими соціальними прошарками мав забезпечуватися соціальний баланс у державі. Сам же Храм мав концентрувати у собі багатства, які складалися із військової здобичі⁵, а також з піднесень членів юдейської громади⁶. Храм і його обслуга починають відігравати роль системоутворюючого центру єврейської державності.

Біблія дає нам інформацію про ставлення євреїв до землі як до приватної власності й шанування її святості. У фрагменті про відносини самарійського царя Ахава із власником виноградників, які були прилеглими до земель його палацу, Навуфеєм говориться, що єврей глибоко цінував спадщину батька. Цар мав цінувати це як святиню і коли прагнув нею нечесно заволодіти, накликав на себе гнів Яхве⁷.

Положеннями Біблії було закладено основи соціальної політики, яка полягала в залишенні частини своїх доходів для бідних. Це своєрідний соціальний податок: *“Коли*

¹ Біблія. — Кн. Левит. — Гл. 25. — Ст. 23–24 // Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. — К.: Вид. Київської Патріархії УПЦ КП, 2004. — С. 131.

² Там само. — Ст. 28.

³ Там само. — Кн. Второзаконня. — Гл. 18. — Ст. 1–8. — С. 201.

⁴ *Законы Ману*. Манавадхармашастра [пер. С. Д. Эльмановича, проверен. и испр. Г. И. Ильиным]. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. — С. 31.

⁵ *Собрание цитат мессинско-эсхатологического содержания (4Q test) // Тексты Кумрана*. — Вып. 1 [пер. с древнеевр. и арамейского И. Д. Амусина] — М: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1971. — С. 309.

⁶ Біблія. — Кн. Числа. — Гл. 18. — Ст. 8–9. — С. 158–159.

⁷ *Социально-политическая борьба в древних государствах Палестины (из Библии) // Хрестоматия по истории Древнего Востока*. — У 2 т. — Т. 1. — С. 260.

*будеш жати на полі твоєму, і забудеш сніп на полі, то не повертайся взяти його, нехай він залишається прибульцеві, [убоному], сироті і вдові...*¹.

Держави, створені у Палестині єврейськими племенами, мали потужні соціальні регулюючі важелі, а їх соціальна політика зумовлювалася релігійними факторами. Царська влада, яка відіграла вагомую роль у її здійсненні, також перебувала у рамках релігійних настанов.

Соціальна політика Стародавньої Індії

Ключове значення у регулюванні соціальних відносин Стародавньої Індії відіграла варново-кастова система. Функції адміністрування соціальної політики, згідно із священними книгами, якими було регламентовано соціальні відносини давньоіндійського суспільства, було покладено на варну кшатріїв і царя, який мав належати до цієї варни.

На царя було покладено обов'язки, пов'язані з витратами його скарбниці, які мали соціальний характер, зокрема, оберігати майно неповнолітніх та жінок, які не мають опікуна. Царя зобов'язували оберігати майно підданих від злодіїв. Проти нього застосовувалися санкції у разі неефективного його збереження. При викраденні майна підданого, незалежно від варни, його мав знайти цар і повернути. Якщо ж знайдено буде не все майно, то решту мав відшкодувати цар зі своєї скарбниці².

В давньоіндійському суспільстві існував інститут державної опіки над соціально незахищеними особами, який мав забезпечуватися царською владою³. На царську владу покладено функцію охорони втраченого особою майна упродовж трьох років. В сплату за цю суспільну послугу цар отримував право на привласнення після тих трьох роках цього майна. Важливою соціально-економічною функцією царської влади є захист майна підданих від його незаконного привласнення. На царя покладено функцію повернути викрадене майно і цар не має права його собі привласнити, оскільки сам ставав злодієм. Щоправда, немає уточнення щодо можливості для царя отримати винагороду за послугу із повернення викраденого.

Держава активно здійснювала захист прав кредитора відносно боржника. Кредитор мав можливість використовувати досить широке коло засобів, аби отримати свій борг. Кредитор мав можливість самостійно вирішувати, яким саме чином він бажає отримати борг, самотужки чи звернувшись до царської влади, яка мала повноваження застосувати п'ять передбачених "Законами Ману" способів повернення боргу⁴.

Привілейована варна брахманів становила інтелектуальний прошарок суспільства і основу організації державності. Це визначають "Закони Ману": "Усе, що існує в світі, є власністю брахмана, оскільки за перевагою народження брахман має право на усе це. Брахман їсть лише своє, носить — своє і дає — своє; адже інші люди існують із милості брахмана"⁵. "Милістю" брахмана є раціональне використання інтелектуального потенціалу через соціальну організацію людства заради створення собі умов існування у світі. Тому варна брахманів виступає системоутворюючою інституцією в державі. Ці норми покликані стимулювати в країні інтелектуальну діяльність, яка була функцією варни брахманів. До брахманів, що пасли худобу, займалися торгівлею, працювали

¹ Біблія. — Кн. Второзаконня. — Гл. 24. — Ст. 19. — С. 207–208.

² *Вишну-смирти*. — М.: Изд. фирма "Вост. лит." РАН, 2007. — С. 83.

³ *Там само*. — С. 332.

⁴ *Законы Ману*. — С. 274.

⁵ *Там само*. — С. 33.

ремісниками, акторами, слугами і лихварями, ставилися як до шудр. Встановлювалися заходи соціально-економічного примусу щодо брахманів, які займалися господарською діяльністю, не передбаченою становищем їхньої варни.

Царська влада регламентувала соціальні відносини економічного характеру між варнами. Кшатрії та вайшії могли бути слугами брахманів. Інших варіантів міжварнового служіння двічі народжених іншим двічі народженим не спостерігаємо. “Закони Ману” забороняли брахманові примушувати двічі народженого до роботи, яка не відповідала його варновому статусу. Шудру брахман міг примусити виконувати будь-яку брудну роботу. Наявна можливість купівлі-продажу шудр, переуступлення шудри як виконавця покладеної на нього його варновим статусом роботи за плату. Брахман же мав право за статусом використовувати будь-якого шудру на свою користь. Лише кшатрій та вайшій не міг використовувати для своєї потреби працю будь-якого шудри, окрім викупленого ним чи закріпленого за ним. Винятком із числа кшатрій був лише цар, який мав право раз на місяць використовувати на свою користь працю будь-якого шудри.

Визначено категорії людей, які підпадали під поняття раб, а саме, військовополонені, раб, який потрапив у той статус за борги, народжений в домі рабовласника від рабів, куплений, подарований, успадкований і особа, яка стала рабом у покарання. Соціальний статус шудр і рабів був подібним. Відмінність полягала у тому, що раб міг і не належати до варни шудр, а стати ним за борги чи по народженню, а також рабом міг бути військовополонений, що не належить до жодної із варн. Шудри, згідно з “Законами Ману”, позбавлені права власності. Цар також мав організовувати апарат примусу, спрямовуючи його діяльність щодо вайшій і шудр, примус яких і організацію господарської діяльності яких мали здійснювати представники варн брахманів і кшатрій.

“Артхашастра” слугувала своєрідною інструкцією для царя у здійсненні управління державою, насамперед при виробленні державної соціальної політики Стародавньої Індії. Варна брахманів утримувалася за рахунок суспільства — подарунків і наділення землею від держави. Кшатрії були варною, яка забезпечувала політичне підґрунтя для функціонування соціальної системи, постачаючи суспільству царів, воїнів та працівників виконавчої служби, яка забезпечувала збирання податків, примус до виконання суспільних приписів тощо. Вайшії становили прошарок організаторів і управлінців виробничого процесу в суспільстві, будучи аналогом поміщиків у пізніший період, а також займаючись торгівлею. Шудри мали виконувати функцію тяглової робочої сили, будучи аналогом тяглових селян у більш пізній період. “Артхашастра” дає опис ідеальної організації традиційного суспільства. Право на навчання і здобуття привілейованого становища в суспільстві мали лише представники трьох вищих варн. Брахмани, виділяючись як найбільш елітарна варна, мали ще й право навчати інших. Маємо прошарок двічі народжених, превалююче становище яких у державі забезпечене правом на навчання. Було вибудовано піраміду економічних відносин, але вона, незважаючи на загальний послух всіх членів суспільства положенням “Артхашастри” і “Вед”, потребувала модератора, яким був цар із варни кшатрій.

Цар мав стати центром, що акумулює всі управлінські ресурси заради підтримки господарських виробничих процесів у суспільстві. Користуючись своїм варновим статусом і статусом у середовищі кшатрій, правитель мав забезпечувати уникнення ризиків, пов’язаних із збоями системи. Цар мав гарантувати страхування системи від збоїв, мобілізуючи для того матеріальні ресурси, які становили його казну, та людські ресурси, які становили військо як засіб примусу всього суспільства до дотримання законодавчих положень. Скарбниця царя мала відігравати роль стабілізаційного фонду

в державі. З неї мало надаватися соціальне забезпечення соціально незахищених прошарків. Царська скарбниця відіграла роль фонду соціально-економічного розвитку держави¹.

“Артхашастра” встановлювала основний принцип соціально-економічного життя суспільства, надаючи цареві головне повноваження — карати за недотримання положень законодавства і принципів соціального буття. На законодавчому рівні встановлено, що законслухняні члени суспільства мають благополучно жити в своїх житлах. Добробут цілковито ставиться в залежність від законслухняності. Закон зобов’язує царя забезпечувати добробут людей, як відповідального перед соціальною системою, яку він підтримує. *“Царем має бути здійснено заселення області, як тієї, яка вже була раніше заселеною, так і тієї, якої раніше не було, шляхом залучення жителів інших країн чи шляхом виселення надлишку жителів своєї країни.*

Він має здійснити облаштування поселень, які становлять переважно шудри, що займаються землеробством, чисельністю не менше ста і не більше п’ятисот сімей, з межами в одну чи дві кроші і взаємно захищені.

Межі поселень ним має бути встановлено по річках чи горах, лісах, колючих чагарниках, ярах, валах (чи насадженнях дерев), шалмали, шами і кишираврікша”².

Цар сприяв рівномірному заселенню всіх областей країни відповідно до їх можливостей для освоєння та ресурсній базі. Розпорядником всього земельного фонду країни був цар, який одноосібно розпоряджався земельним фондом та визначав порядок їх освоєння. Населення у міграційній політиці, яка визначалася і здійснювалася царською владою, мало бути покірним виконавцем волі держави, оскільки, згідно із законодавством, вся політика держави була спрямованою на забезпечення його благополуччя. Допускалося залучення до переселення мешканців інших країн у разі їх нестачі. Держава здійснювала кадастрізацію і контроль чисельності населення. Проводився постійний моніторинг відповідності ресурсів чисельності населення. Держава розробляла методи, за якими визначалися потенційні можливості земель. Перенаселення країни було підставою для здійснення колонізації нових земель і утворення нових областей для їх залюднення надлишками населення. Сама ідеологія побудови суспільства ведичної Індії є людиноцентричною і спрямована на забезпечення гармонійного благоденства всіх його членів, але за умови послуху всіх його членів. Тому добре налагодження системи суспільних відносин Індії виховало у членів суспільства покірність долі, громадську пасивність та слухняність. Чітке дотримання настанов мало наслідком цілковите покладання членів суспільства на владу і відповідальність влади перед усім суспільством, оскільки кшатрії самі мали можливість усувати царя, якщо він не здійснював політики відповідно до настанов закону.

Держава мала функції медико-санітарного та ветеринарного контролю, опікуючись здоров’ям людей і худоби. На царя покладався обов’язок забезпечити максимально раціонального та ефективного використання розроблених виробничих ресурсів (орних земель, лісів, рудників тощо). Він мав здійснювати політику, спрямовану на економічне зростання і освоєння нових природних ресурсів. Індійська економіка спрямована на сталий розвиток і гарантування соціальної стабільності та добробуту людини³.

Цар забезпечував земельними наділами на утримання державних службовців, але без права їх продажу чи застави, а також інших службовців, які виконували державно

¹ *Артхашастра*, или Наука политики [пер. с санскрита; изд. подгот. В. И. Кальянов; ред. кол.: В. В. Струве (отв. ред.) и др.]. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 18–19.

² *Там само.* — С. 52.

³ *Там само.* — С. 52–55.

важливі функції. Обслуговування тих земель також мали здійснювати шудри. Отже, функції царя входило забезпечення “кормлінням” лише брахманів та царських службовців.

“Він має дати платникам податків оброблювані поля в особисте користування. Необроблювані [землі] він не має забирати у тих, хто [їх] обробляє.

Відібравши [поля] у осіб, які не займають розорювання, він має віддати [їх] іншим. Чи нехай їх розорюють сільські найманці та торгівці. Ті, хто не розорюють (долини та поля) нехай відшкоднують втрати. Він має допомогти їм [землеробам] зерном, худобою та грошима, які вони мають надалі добровільно повернути [цареві].

Також він має надати їм допомогу і звільнення від податків [лише у тому випадку, якщо це] буде сприяти зростанню казни”¹.

Цар, який мав малу скарбницю, вів до зубожіння міщан і селян. Царська скарбниця відіграла загальносуспільну роль. Цар, згідно з ведичним законодавством, був лише розпорядником коштів, які надходили до його скарбниці. Кошти скарбниці мали витрачатися на підтримання народу. Цар мав надавати звільнення від податків поселенцям, які освоювали нові землі і потребували державних інвестицій (зокрема у формі податкових канікул), або новим поселенцям, які осідали на освоєних землях у заснованих поселеннях. Після того як поселенцями використано податкові канікули, цар все одно мав подбати про створення сприятливих умов для розвитку їх господарства. Податкові канікули мали певний обмежений термін. Цар мав надавати допомогу у формі насінневих, грошових та інших позик. Ініціатива в наданні таких позик мала належати царській владі в особі її адміністрації. На царську владу покладено зобов’язання облаштувати умови розвитку видобувних, ремісничих галузей, торгівлі, пасовищ, садівництва, розведення слонів, облаштувати водні і сухопутні транспортні шляхи, а також здійснювати будівництво торговельних міст. Звернемо увагу на наявність двох передбачених типів міст: адміністративні центри та торговельні міста, які, очевидно, мали особливий статус. Функції царя в здійсненні ним економічної політики є надзвичайно широкими, зважаючи, що він із своєї казни мав забезпечувати підйомним капіталом організацію торгівлі як оптової (торговельні міста), так і роздрібної, а також створення транспортної і промислової інфраструктури. Тому в Стародавній Індії спостерігаємо надзвичайну централізацію системи управління економікою, яка була зумовлена її соціальною структурою. Царська влада виступала регулятором системи соціальних відносин.

Регламентування політики соціального забезпечення покладалося на царя, а також і на самих підданих за родинним принципом. Цар зобов’язаний надавати через відповідні органи своєї адміністрації із власної скарбниці утримання дітям, старим, хворим та іншим соціально незахищеним підданим. Зважаючи на особливості ментальності індійського суспільства, яка передбачала у питанні отримання допомоги принцип не просять — не роби, органи царської влади мали самостійно виявляти ініціативу в пошуку осіб, котрі потребували утримання, і його надавати. Соціальними потребами зумовлювалася жорсткість царської влади у вимогах дотримання зобов’язань трудових і податкових.

Досить розвинений був інститут соціальної опіки, який, з одного боку, реалізувала держава в особі царя та його влади, а з іншого — органи місцевого самоврядування (самоуправління поселення). Під опіку самоуправління поселення, в особі старійшин як колегіального органу, потрапляли неповнолітні та майно храмів. Причому на них на-

¹ Там само. — С. 53.

кладався обов'язок то майно примножувати. Органи місцевого самоврядування мали в своїй компетенції здійснення заходів, які могли примножити майно неповнолітніх та храмів, як-от передача його в оренду, в концесію, передача коштів у лихварський приріст тощо. Звідси і маємо досить системний інститут опіки і потужний сектор муніципальної економіки поряд із величезним сектором державної економіки. Держава щодо органів місцевого самоврядування мала функції контролю, які здійснювала через свою адміністрацію.

Вагомим інститутом соціальної опіки були приватні особи, які обов'язково мали опікуватися своїми недієздатними родичами. Цей інститут знаходився також під контролем царя, але, на відміну від муніципального інституту опіки, був під більш жорстким і безпосереднім контролем. На органи самоврядування було накладено зобов'язання, а щодо приватних осіб, які уникали виконання своїх опікунських обов'язків, передбачалось стягнення. Держава активно опікувалася інститутом сім'ї, вважаючи його найефективнішим інструментом забезпечення соціальної стабільності та благополуччя людини. Під захистом держави знаходився інститут соціального захисту матерів похилого віку дітьми в середовищі недоторканих, які знаходилися поза соціальною системою і системою державної опіки.

Інститут опіки регламентувався настільки, що передбачав законодавче обмеження свободи людини. Главі родини заборонялося йти в аскети, якщо на його утриманні були особи, які того потребували. Держава активно опікувалася примноженням населення, вважаючи, що саме люди є джерелом економічного процвітання. Карався самовільний відхід в аскети особи, яка втратила дітородні можливості¹.

Одним із ключових напрямів соціальної політики правителя був розвиток духовності. З цією метою він мобілізував фахівців різних спеціальностей, що перебували на утриманні царської влади. Розвиток духовності мав забезпечити ідеологічно встановлені принципи соціально-економічної політики володарів Індії. У священному тексті "Рамаїні" міністри царя згадуються поряд із брахманами, що свідчить статус брахманів у системі державної влади.

Істотну увагу царської влади до соціальної політики спостерігаємо за царя Ашоки (264–231 рр. до н. е.) із династії Мауріїв. Він створив царство, до складу якого увійшли майже всі території сучасної Індії. За Ашоки (Піядасі) існувала ефективна система соціального захисту, зокрема, захисту здоров'я та ветеринарної медицини. Правителем було запроваджено систему фармацевтичного виробництва. Цар Ашока проводив політику благоустрою, облаштування комфортного життя підданих. Повноваження і соціальний статус царя давали йому можливість мобілізувати для цього матеріальні й трудові ресурси та вільно ними розпоряджатися. У монарха не було чітко визначених соціальних функцій і він мав можливість вільно їх визначати і брати на себе, але, водночас, в наявності були адміністративні інституції для здійснення цієї політики². Соціальна політика Ашоки носила патріархальний характер, а колонні едикти засвідчували його прагнення по-батьківськи опікуватися підданими³.

Саме в Стародавній Індії ми можемо спостерігати системну соціальну політику і прагнення до створення соціальної держави, метою існування якої визначалось священними текстами благо підданих⁴.

¹ Там само. — С. 53–54.

² Колонний указ (№ 7) // История и культура Древней Индии. Тексты. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1990. — С. 227–228.

³ Индра М. А. Концепция государства у Ашоки // ВДИ. — 1958. — № 1. — С. 73–74.

⁴ Балаканда. Книга о детстве. — С. 8.

Особливості реалізації соціальної політики в Стародавньому Китаї

У Стародавньому Китаї визначення і здійснення соціальної політики було функцією царської влади. Давній текст “Шу Цзин” встановив, що лише володар має право на розподіл щастя (нагород і службового підвищення), на наведення страху перед владою (вчинення легітимного насильства) і на вишукані страви (розкіш). Коли ці функції перебиралися іншими суб’єктами в суспільстві, виникала загроза краху суспільного порядку¹. Цим положенням стверджувалося, що найдоцільнішим є концентрація основних державних функцій у руках володаря, який мав уособлювати державу.

Метою виконання володарем його функцій була соціальна спрямованість держави і створення комфортних умов життя і праці підданих. Опис давньокитайським істориком Симою Цянем діяльності міфічного Юя і досягнутих ним результатів засвідчує ставлення народу до державної влади Піднебесної. “Разом із Цзи я (Юй. — Авт.) дав народові їжу, яку важко добувати. За нестачі їжі привозив її звідти, де були надлишки, [щоб] поповнювати нестачу, чи переселяв народ. [Життя] народу наладилося, і всіма володіннями стали [добре] управляти”². Переселення народу відбувалося в разі неможливості забезпечити населення району продуктами, що привозились з інших районів. В Китаї переселення відбувалося заради соціально-економічного забезпечення населення. Держава стимулювала трудову міграцію, намагаючись не допустити, аби серед населення наставав голод і злидні. Основна мета держави щодо соціальної політики полягала у забезпеченні достатку народу і соціальної стабільності суспільства. Це було підставою для активного втручання в господарське життя.

Князь, як особа, легітимність влади якої посвідчувалася імператором, чжоуським ваном, а в епоху гегемонів (VII–III ст. до н. е.), ванами найбільших царств, виконував дві ключові функції — захищати підданих і забезпечувати для них продовольчу безпеку. У разі неналежної продовольчої безпеки і настання голоду виникала загроза соціального вибуху в князівстві. Тому князі прагнули до продовольчої автаркії. У цей період давньокитайської історії раціонально осмислити і систематизувати соціальну політику держави намагається конфуціанська школа, визначаючи її основні соціальні функції, але у 3 ст. до н. е. її змінює легізм.

Загалом легістська концепція державності вважала надмірним розвиток торгівлі і ремесла, якщо ці заняття приводили до появи і поширення речей непотрібних, поширення яких відволікало від сфер діяльності, визначених як пріоритетні для держави³. У “Книзі Шан” передбачено запровадження податку на окремі предмети розкоші, вино і м’ясо, з метою їх здорожчання, заборона на музику і дорогий одяг, щоб все це не відволікало від основних занять, припинення функціонування постійних дворів та інших закладів дозвілля, стримування вільного пересування населення, обмеження використання найманої праці та залучення осіб, які наймаються на будівництво для землеробства⁴.

Держава регуляторними заходами мала забезпечити належний розподіл та рівень цін на продукти аби не допускати надмірного здорожчання чи здешевлення зерна. Вла-

¹ Шу Цзин // Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. — Т. 1. — М.: Изд-во соц.-экон. лит. “Мысль”, 1972. — С. 108.

² Сыма Цянь. Исторические записки (Ши Цзи) [под общей ред. Р. В. Вяткина]. — В 9 т. — Т. 1. — М.: Изд. фирма “Вост. лит.” РАН, 2001. — С. 160.

³ Книга правителя области Шан. (Шан Цзюнь Шу). — М.: Ладомир, 1993. — С. 148, 154.

⁴ Там само. — С. 143–144.

да здійснювала суворий облік платників податків¹ і оподаткування мало бути не повірним, а подушним, як передбачалось, аби примусити усіх працювати².

На основі легістської концепції держави прагнув розбудувати свою імперію Цинь Шихуанді (221–210 рр. до н. е.). Основним питанням соціальної політики об'єднаної Піднебесної залишалось земельне. Один із документів правового змісту із Юньменя надає цікаву інформацію щодо землеволодіння у Китаї періоду Цинь-Шихуанді. Під “приховуванням землі” чиновником слід розуміти не виділення селянам землі із фондів, відведених їм державою, в разі коли із селян отримано поземельний податок³. Маємо справу із явищем державної власності і розпорядження земельними фондами, селянам земля виділялася за умови сплати ними земельного податку, який з них брали незалежно від виділення землі в натурі. Розмір поземельного податку часто не залежав від розміру земельного наділу. Як свідчать більш пізні документи, поземельний податок збирався із урожаю⁴. “Приховуваними землями”, що була виділена для простолюду, після збору поземельного податку скористався не простолюди, який виплачував з неї податки, а чиновники та інші категорії, які поземельний податок за соціальним статусом не сплачували. Тому держава, проводячи з цим боротьбу, захищала свої можливі втрати при зборі поземельного податку.

Стародавній Китай епохи Цинь характеризувався зрівнянням усіх підданих імператора у статусі завдяки концентрації всіх функцій державної влади у монарха⁵. Становище особи визначалося його рангом знатності і пожалуваними відповідно до рангу привілеями⁶. Імператор узурпував розподіл благ у державі. Його піддані стали безправними і правитель мав змогу їх переселяти у місця, що потребували освоєння⁷. Широко використовувалася праця каторжників. Державними каторжниками в епоху Цинь Шихуанді були не лише засуджені злочинці, а й викуплені раби у підданих імператора, яких ті могли продати державі⁸.

У епоху Хань (3 ст. до н. е.–1 ст. н. е.) імператорська влада стимулює заходами соціального характеру заняття землеробством шляхом зменшення оподаткування. Обсяги податків було розраховано, виходячи із витрат бюджету на державні потреби⁹, отже, вони були не сталими. Тому поземельний податок в епоху Хань було скорочено до п'ятнадцятої частки врожаю¹⁰ (Гао-цзу, Хой-ді). Практикувалося дарування імператором половини річного поземельного податку¹¹.

Давньокитайські джерела свідчать про збір поземельного податку у розмірі десятої частини врожаю до встановлення влади Цинь-Шихуанді. За династії Цинь поземельний податок істотно збільшується (за окремими джерелами в 20 разів). Зростають інші

¹ Там само. — С. 160–161.

² Там само. — С. 142–143.

³ *Взымание поземельного налога натурой и хранение казенного зерна* // Хрестоматия по истории Древнего Востока. — У 2 т. — Т. 1. — С. 183.

⁴ *Система налогообложения* // Там само. — С. 212–213.

⁵ *Сьма Цянь. Исторические записки (Ши Цзи)*. — В 9 т. — Т. 2. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1975. — С. 72.

⁶ Там само. — С. 64.

⁷ Там само. — С. 75.

⁸ *Работоторговля и цены на рабов* // Хрестоматия по истории Древнего Востока. — В 2 т. — Т. 1. — С. 199–200.

⁹ *Описание продовольствия и товаров* // Там само. — С. 212.

¹⁰ *Описание продовольствия и товаров; Записи о деяниях императора Хой-ди* // Там само. — С. 212.

¹¹ *Записи о деяниях императора Вень-ди* // Там само. — С. 212.

податки, було дозволено вільний продаж землі. Результатом стає концентрація земельної власності у великих магнатів. Поширюється здача землі магнатами в оренду селянам за половину врожаю. Ці заходи призводять до зубожіння селян¹. Отже, у Стародавньому Китаї держава, прагнучи зберегти свою основну соціальну опору — селянство, мала постійно спрямовувати соціальну політику на пошук балансу між власними потребами у мобілізації трудових та матеріальних ресурсів та соціальними гарантіями.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Які основні засади соціальної політики були характерні для держав Стародавнього Сходу?
2. Якими були економічні та політичні підвалини соціальної політики у Стародавньому Єгипті?
3. Знайдіть спільні та відмінні риси у соціальній політиці в країнах Стародавнього Межиріччя у різні періоди історії.
4. Спробуйте вибудувати модель системи соціальних гарантій у давніх євреїв та Юдеї й Ізраїлі.
5. Як саме держава забезпечувала систему соціальних гарантій і захисту в Індії у стародавній період?
6. Які особливості мала китайська соціальна політика у стародавній період?

Теми рефератів

1. Система соціальної політики Стародавнього Китаю та її еволюція.
2. Напрями та інституційне забезпечення соціальної політики Стародавньої Індії.

Рекомендовані джерела і література

Джерела

1. *Артхашастра*, или Наука политики [пер. с санскрита; изд. подгот. В. И. Кальянов; ред. кол.: В. В. Струве (отв. ред.) и др.]. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1959. — 793 с.
2. *Асси́ро-вавилонский эпос*. — СПб.: Наука, 2007. — 648 с.
3. *Вишну-смирти* [пер. с санскрита, предисл., коммент. и прилож. Н. А. Корнеевой]. — М.: Изд. фирма “Вост. лит.” РАН, 2007. — 421 с.
4. *Геродот*. Геродота турійця з Галікарнаса “історій” книг дев’ять, що їх називають музами: [пер. з давньогрецьк., передм. та прим. А. О. Білецького] / Геродот. — К.: Наук. думка, 1993. — 576 с.
5. *Древний Египет*. Сказания. Притчи [Пер. И. С. Кацнельсон, Ф. Л. Мендельсон]. — М.: Совпадение, 2000. — 464 с.
6. *Законы Ману* (Манавадхармашастра) [пер. С. Д. Эльмановича, провер. и исправ. Г. И. Ильиным]. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. — 497 с.
7. *История и культура Древней Индии*. Тексты [сост. А. А. Вигасин]. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1990. — 352 с.

¹ *Описание* продовольствия и товаров. — Глава 24 // Там само. — С. 213.

8. *Книга* правителя области Шан (Шан цзюнь шу): [пер. с кит., вступ. ст., и коммент. Л. С. Переломова]. — [Изд. 2-е., доп.]. — М.: Ладомир, 1993. — 392 с.
9. *Книги* Священного Писання Старого та Нового Заповіту. — К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2004. — 1408 с.
10. *Когда* Ану сотворил небо. Литература древней Месопотамии [пер. с аккад. сост. В. К. Афанасьевой и И. М. Дьяконова]. — М.: Алетейя, 2000. — 456 с.
11. *Конфуциева* льтопись. Чун-Цю. [пер. Н. Монастырева]. — СПб: Типография братьев Пантелеевичь, 1876. — 194 с.
12. *Литература* Древнего Востока. Иран, Индия, Китай. Тексты [сост. Ю. М. Алиханова, В. Б. Никитина, Л. Е. Померанцева]. — М.: Изд-во МГУ, 1984. — 352 с.
13. *Рамаяна* [ответ. ред. Т. Я. Елизаренкова]. — М.: Ладомир; Наука, 2006. — 890 с.
14. *Сказки* и повести Древнего Египта [пер. и коммент. И. Г. Лившица; отв. ред. Д. А. Ольдерогге]. — Л.: Наука, Ленинградское отд., 1979. — 288 с.
15. *Страбон*. География в 17 книгах / Страбон. — М.: Наука, 1964. — 944 с.
16. *Сыма Цянь*. Исторические записки (Ши цзи): В 9 т. [пер. с кит. и коммент. Р. В. Вяткина, В. С. Таскина, А. М. Карапетьянца и А. Р. Вяткина; под. общ. ред. Р. В. Вяткина] / Сыма Цянь. — М.: Наука, Вост. лит., 1972–2010. — Т. 1–9. Т. 2. [пер. с кит. и коммент. Р. В. Вяткина и В. С. Таксина; под. общей ред. Р. В. Вяткина]. — [Изд. 2-е, испр. и доп. под ред. А. Р. Вяткина]. — В 9 т. — М.: Изд. фирма “Вост. лит.” РАН, 2010. — 567 с. Т. 5. [пер. с кит. и коммент. Р. В. Вяткина; вступ. ст. Р. В. Вяткина]. — В 9 т. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1987. — 365 с. Т. 9 [пер. с кит. и коммент. А. Р. Вяткина; вступ. ст. А. Р. Вяткина]. — У 9 т. — М.: Изд. фирма “Вост. лит.” РАН, 2010. — 623 с.
17. *Тексты* Кумрана. — Вып. 1. [пер. с древнеевр. и арамейского И. Д. Амусина] — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1971. — 496 с.
18. *Тексты* Кумрана. — Вып. 2 [введ., пер. с древнеевр. и арамейского и коммент. И. М. Газова-Гинсберга, М. М. Елизаровой, К. Б. Старковой] — СПб.: Центр “Петербургское востоковедение”, 1996. — 440 с.
19. *Хеттские* законы // Хрестоматия по истории Древнего Востока [под ред. М. А. Коростовцева, И. С. Кацнельсона, В. И. Кузицина]. — М.: Высш. шк., 1980. — Ч. 1. — С. 271–291.
20. *Хрестоматия* по истории Древнего Востока: В 2 ч. [под ред. М. А. Коростовцева, И. С. Кацнельсона и В. И. Кузицина]. — М.: Высш. шк., 1980. — Ч. 1 (328 с.) — 2 (256 с.).
21. *Шицзин*. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — 612 с.

Література

22. *Авдиев В. И.* История Древнего Востока / В. И. Авдиев. — М.: Высш. шк., 1970. — 608 с.
23. *Бонгард-Левин Г. М.* Древняя Индия. История и культура / Г. М. Бонгард-Левин. — СПб.: Алетейя, 2001. — 288 с. — (Востоковедение: учебные пособия и материалы).
24. *Бонгард-Левин Г. М.* Индия и античный мир / Г. М. Бонгард-Левин, М. Д. Бухарин, А. А. Вигасин. — М.: Изд. фирма “Вост. лит.” РАН, 2002. — 359 с.
25. *Вигасин А. А.* История Древнего Востока / А. А. Вигасин. — М.: Дрофа, 2002. — 307 с.
26. *Гельцер М. Л.* Тамкар и его роль в Передней Азии XIV–XIII вв. до н. э. / М. Л. Гельцер // ВДИ. — 1964. — № 2. — С. 3–16.

27. *Дубнов С. М.* Всеобщая история евреевъ отъ древнѣйшихъ временъ до настоящаго / С. М. Дубнов. — У 2 т. — Т. 1. — СПб.: Типографія общества “Общественная польза”, 1910. — 640 с.
28. *История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации* [под ред. Н. М. Дьяконова]. — Ч. 1: Месопотамия. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1983. — 534 с.
29. *История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации* [под ред. Г. М. Бонгард-Левина]. — Ч. 2: Передняя Азия. Египет. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1988. — 623 с.
30. *История Китая: Учебник* [под ред. А. В. Меликсетова]. — [2 изд., перераб. и доп.] — М.: Изд-во МГУ “Высш. шк.”, 2002. — 736 с.
31. *Источниковедение истории Древнего Востока: Учеб. для истфаков вузов* [под ред. В. И. Кузицина]. — М.: Высш. шк., 1984. — 392 с.
32. *Крижанівський О. П.* Історія Стародавнього Сходу: підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / О. П. Крижанівський. — [Вид. 4-е, стереот.] — К.: Либідь, 2009. — 592 с.
33. *Историография истории Древнего Востока. Иран, Средняя Азия, Индия, Китай: Учеб. пособие* [под ред. В. И. Кузицина]. — СПб.: Алетей, 2002. — 303 с.
34. *Кудрявцев М. К.* Кастовая система в Индии / М. К. Кудрявцев. — М.: Наука; Вост. лит., 1992. — 264 с.
35. *Лурье И. М.* Очерки истории древнеегипетского права XVI–X веков до н. э.: Памятники и исследования [под ред. М. Э. Матье] / И. М. Лурье. — Л.: ИГЭ, 1960. — 335 с.
36. *Никитина В. Б.* Литература Древнего Востока / В. Б. Никитина, Е. В. Паевская, Л. Д. Позднеева, Д. Г. Редер. — М.: Изд-во МГУ, 1962. — 468 с.
37. *Перепёлкин Ю. Я.* История Древнего Египта [общ. ред., вступ. ст. и коммент. А. Л. Вассоевича] / Ю. Я. Перепёлкин. — СПб.: Летний сад; Журнал “Нева”, 2000. — 560 с., илл.
38. *Рифтин А. П.* Старовавилонские документы в собраниях СССР / А. П. Рифтин. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1937. — 176 с. + 92 с. клинописных текстов.
39. *Рогозина З. А.* История Мидии, второго Вавилонского царства и возникновения Персидской державы / З. А. Рогозина. — СПб.: Изд. А. Ф. Маркса, 1903. — 522 с.
40. *Струве В. В.* История Древнего Востока / В. В. Струве. — М.: ОГИЗ “Госполитиздат”, 1941. — 485 с.
41. *Тураев Б. А.* История Древнего Востока [под ред. В. В. Струве, И. Л. Снегирева] / Б. А. Тураев. — В 2 т. — Т. 1. — Л.: ОГИЗ Соцэкгиз, 1935. — 309 с.
42. *Тураев Б. А.* История Древнего Востока [под ред. В. В. Струве, И. Л. Снегирева] / Б. А. Тураев. — В 2 т. — Т. 2. — Л.: ОГИЗ Соцэкгиз, 1935. — 267 с.
43. *Циркин Ю. Б.* От Ханаана до Карфагена / Ю. Б. Циркин. — М.: Астрель: АСТ, 2001. — 528 с.
44. *Якобсон В. А.* Правовое и имущественное положение воина REDUM времени I Вавилонской династии (обзор новоизданных документов) / В. А. Якобсон // ВДИ. — 1963. — № 2 (84). — С. 129–141.

Організація медичного забезпечення у державах Стародавнього Сходу

Стародавній Схід є колыскою державного управління. Саме тут було започатковано організацію медичного забезпечення у мешканців країни і поступово вона набула статусу одного із загальнодержавних пріоритетів. Про це свідчить інтенсивний розвиток медицини. Як зазначає Т. Сорокіна, розвиток емпіричних знань (у тому числі цілительства і медицини) в державах Стародавнього Сходу мав як певні спільні риси, так і свої характерні особливості:

- винайдення писемності та створення перших текстів медичного змісту, що істотно сприяло збереженню та передачі медичних знань наступним поколінням;
- формування двох основних напрямів лікарської діяльності: емпіричного, заснованого на практичному досвіді народу, та культового (теургічного) цілительства, заснованого на релігійно-містичних віруваннях;
- розвиток уявлень про походження хвороб, пов'язаних з природою, морально-етичними, релігійно-містичними віруваннями;
- організація підготовки лікарів (сімейна традиція, навчання у храмових чи світських школах);
- створення найдавніших санітарно-технічних споруд, формування, розвиток гігієнічних навичок і традицій;
- розвиток соціального підходу до надання медичної допомоги;
- формування основ лікарської етики;
- розвиток взаємних впливів та обмін досвідом у лікуванні між різними стародавніми цивілізаціями¹.

Організація медичного забезпечення населення держав Стародавнього Межиріччя

В історії розвитку медицини Стародавнього Межиріччя виокремлюють наступні періоди її становлення:

1) шумеро-аккадський період (3 тис. до н. е. – 2 тис. до н. е.), пов'язаний із існуванням шумерської цивілізації;

2) вавилоно-ассирійський період (2 тис. до н. е. – середина 1 тис. до н. е.), пов'язаний з існуванням Вавилонського, а згодом Ассирійського царств².

Про рівень розвитку медицини Стародавнього Межиріччя свідчать клинописні тексти, виконані на глиняних табличках, камені, металі. В період формування клинопису населення Межиріччя говорило переважно на двох мовах: шумерській та східносемітській (аккадській). Найдавніші тексти написані шумерською мовою (3 – середина 2 тис. до н. е.). До початку 2 тис. до н. е. шумерська мова вживалася лише для запису наукових текстів. Це, зокрема, є свідченням того, що збереженню наукової та медичної інформації надавалося великого значення у державах Межиріччя.

У Стародавньому Межиріччі медицина була тісно пов'язаною з релігією, а храми виступали центрами організації медичного забезпечення. Простежується і зв'язок медицини з релігійними віруваннями жителів Межиріччя. Лікарі тут особливо поклоня-

¹ Сорокіна Т. С. История медицины: учеб. для вузов / Т. С. Сорокіна. — М.: Академия, 2008. — С. 38–39.

² Сорокіна Т. С. История медицины. — С. 41–47.